

БОЯН ВЪЛЧЕВ

ОТ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК КЪМ ТЕОРИЯТА НА/ЗА КНИЖОВНИТЕ ЕЗИЦИ*

Взаимодействието между българския книжовен език, образованието и някои други социални фактори • Опит за установяване на типологическата характеристика на българския книжовен език с оглед на неговото създаване, изграждане и функциониране • Преглед на общото и различното в историята на българския и на немския книжовен език с оглед на историческото им развитие

Boian Valtchev

*FROM THE HISTORY OF THE BULGARIAN LITERARY LANGUAGE
TO THE THEORY OF THE LITERARY LANGUAGES*

This study considers specific questions related to the historical typology of the Bulgarian literary language, and those elaborate the understanding of the mechanisms of language creation, development and functioning. The author made an effort in comparing the historical development of the Bulgarian literary language to the development of the German literary language through which the typical differences between these two languages are clearly defined.

Кратък обзор на задачите и подходите на това изследване

Напоследък филологическата общност остава с впечатлението, че изследванията из историята на българския книжовен език като че ли са изчерпали своя обект, а следователно и научната област е станала сама по себе си „история“. Подобно предположение вероятно би било уместно, ако не се направи един по-детайлен анализ на случилото се и случващото се.

Според традиционното схващане научната дисциплина история на българския книжовен език се занимава преди всичко с езиковата продукция от последните 2–3 века. Това вече задава конкретна рамка, в която се ограничават изследванията и която предопределя обема и насоката им. Реално погледнато обаче, изследванията се разпростират до Освобождението и малко след това – сигурно представата, че тогава вече имаме изграден книжовен език, създава впечатлението за изчерпаност. Малко са изследванията, които „напускат пристанището“ на Възраждането, за да се отправят в „следосвобожденските води“. Тази представа предполага, че историята на българския книжовен език изчерпва своя обект на наблюдение с процесите на възникване, формиране и изграждане на книжовния език, а това, което се случва с вече изградения книжовен език, е обект на изследване от стилистиката или от други научни области. Иначе казано, традиционно научната дисциплина история на българския книжовен език се ограничава главно върху наблюдения, свързани с езиковата страна на около 2000 печатни книги и още около 200 вестника и списания, излизали през първите осем десетилетия на XIX в. Тук посочвам само печатните издания, тъй като те са лесно обозрими и представляват предпочитан обект за изследване, както всеки лесно може да се убеди, ако разгледа статистиката на научните разработки. Проучванията на ръкописното наследство са значително по-редки. Те са сравнително по-трудоемки – главно в организационно отношение, тъй като ръкописните документи обикновено са в лошо състояние и са зле систематизирани и разпилени из библиотеки, архивни хранилища, частни архивни сбирки, тавани и мазета и т.н. и сами по себе си представляват много широк спектър от жанрове.

* Студията е публикувана в сп. „Език и клитература“, 2008, кн. 1–2, стр. 234–277.

Посоченото в тези няколко реда установява една специфична едностранчивост на изследванията, а оттам и на самата представа за историята на книжовния език. Извън тази рамка реално остава (почти изцяло) по-големият обем от явлението „книжовен език”, а именно устната му форма. Опитните изследователи, верни на филологическия принцип, че само на писмените паметници „може да се вярва“, веднага ще отрекат възможността да се изследва тази област в миналото. Забравя се обстоятелството, че историята на българския книжовен език обхваща един сравнително кратък, но доста добре документиран период, близък до нашето време, и че днес ние наблюдаваме „в действие“ резултата от това развитие. В този смисъл се оказва, че реално изследванията из историята на българския книжовен език остават предимно в рамките на писаното слово и по този начин не вземат предвид отдавна установената и всепризната постановка, че съвременните *книжовни езици* представляват *двуединство от устна и писмена реч*.¹ По този начин се пренебрегват и не се проследяват важни елементи от книжовноезиковата история, поради което редица представи отразяват протичалите процеси незадоволително в дълбочина и ширина, а това води до деформиране на схващанията относно съвместното функциониране на книжовния език и обществото.

Взаимодействието между книжовния език (езика) и множество извънезикови фактори не е било обект на много специални научни изследвания по отношение на българския книжовен език. То обаче е присъствало в различни разработки като разбиращо се от само себе си и на интуитивно равнище. В предлаганата сега студия се стремя да изясня някои важни в теоретично отношение положения. В нея сравнително малко проследявам и анализирам конкретни езикови явления. Преди всичко оглеждам социални и културно-исторически явления и процеси, които играят важна роля при изграждането и функционирането на книжовния език. Изяснявам някои особености на средновековното състояние на обществото и езика и така последователно достигам до епохата на създаването и действието на съвременния български книжовен език – същинската цел на изследването. Смятам за особено ползотворно съпоставянето между историческата типология на българския и на немския книжовен език – два езика, различаващи се коренно не само по принадлежността си към две езикови семейства, но и по пътищата на своето формиране и до голяма степен съвременно функциониране. Това сравнение ми дава възможност да потърся сходства и/или контрасти.

Поради обзорния характер не цитирам в текста конкретните извори, а в края му давам в обобщен вид библиографска справка за ползваните трудове.

Едно терминологично уточнение

Когато споменаваме *двуединството на писмената и устната реч*² в съвременните книжовни езици, попадаме в една терминологична „клопка“ – хем книжовен, хем устен (или разговорен) език. Българският термин „книжовен език“³ автоматично отвежда мисълта към връзката с книгата, т.е. веднага легитимира ограничаването на полето на изследване. В този смисъл този термин вече не отговаря на достигнатия етап на цялостното

¹ Тази представа произтича от разработките на Пражкия лингвистичен кръг и днес е всеобщо призната. Вж. нататък някои разсъждения по този въпрос.

² Ето как формулира това положение М. Виденов в *Норма и реч* (София, 1986): „И след въвеждането на говоримата функционална форма терминът книжовен език не губи смисъл, но придобива малко по-друго значение. С него се обхваща сборът от такива езикови явления, които се отличават от некнижовните (регионално оцветените):...“ (стр.18).

³ Доста подробен обзор на терминологичната проблематика прави Г. Несчименко в статията си „Переименовывать или непереименовывать?“, публикувана в сборника *Стандарт и субстандарт* (Шумен, 2005). Вж. по въпроса и Виденов, М. *Норма и реч*. София, 1986, стр. 18–19, както и моите разсъждения в статията „За някои важни и малко отчитани в изследванията механизми при създаването и функционирането на стандартния български език“, публикувана в цитирания по-горе сборник *Стандарт и субстандарт* (стр. 147–148). Този въпрос поставят редица други изследователи.

филологическо познание, което отчита относителната равнопоставеност на устната и писмената форма на книжовните езици в съвременността и се съобразява с това обстоятелство. Терминът книжовен език (характерен и за нашите балкански съседи) вече изглежда непригоден за употреба. Самият аз се опитвам от много време да намеря подходящ еквивалент, който да отговаря на качествено новото познание, но досега не съм успял да намеря или създам подобен термин – в това отношение традицията е много силна и всеки опит довежда до изкуствени построения. Сравнително често у нас се употребява терминът „литературен език“ като синоним на термина „книжовен език“. Той е проникнал от руския език и е дори още по-малко пригоден за употреба днес, тъй като отвежда мисълта не само към писаното слово, но и към една още по-тясна негова област – художествената литература, а това деформира общите представи още по-силно. Макар че напоследък наблюдавам значително намаляване на използването на този термин, в масовото съзнание той продължава да представлява название за обозначаване на явлениято „книжовен език“. Използваният в немския език⁴ термин *Hochsprache* (висок език) на пръв поглед изглежда приемлив. В него обаче се съдържа историческата локална представа за възникването на съвременния немски книжовен език на основата на високия немски, т.е. езика (наречието) на Висока (Горна, Южна) Германия. Освен това йерархическата представа за „високо“ и „ниско“ във функционално отношение днес изглежда все повече оспорима. Другият немски термин *Schriftsprache* (писмен език) е особено непригоден за употреба във връзка със спецификата на българския книжовен език (и изобщо) поради категорично изразеното изключване на устната форма. Той обаче е подходящ за използване по отношение на средновековното състояние. Тук няма да се разпростирам и върху терминологията у подалечните славянски и у романските народи, тъй като моите размисли са насочени в тази разработка към съвременния български книжовен език, като – за да установя някои негови типологични характеристики – го сравнявам с немския книжовен език. Напоследък все по-често и у нас се употребяват термините „езиков стандарт“ или „стандартен език“.⁵ Макар и вече проникнал в различни научни разработки сред другите балкански народи⁶ и у нас⁷, този термин е неподходящ за наша употреба и е резултат от недостатъчно осмислено и безкритично възприемане на чужда терминологична практика. Той е възникнал за обозначаване на стандартизирани езици от типа на английския, френския, испанския, руския и под., но няма нищо общо с българската цивилизационна и езикова ситуация. Този термин е годен за употреба относно езици, които покриват и етноси, които ги ползват като втори език – независимо от състоянието на билингвизъм или диглосия, в което живеят тези народи. В тази ситуация наистина са се наложили активни стандартизационни (стандартизиращи) процедури, които са започнали да играят и възвратна роля върху собственото развитие на тези езици. Като добър пример може да ни послужи френската ситуация на т.нар. *Grande nation* (голяма, велика нация), която всъщност слага знака на равенство между държава и нация. Тя обаче заличава действителната национална специфика на населението, наричащо себе си „френски граждани“ – като първи използват и изучават в училището официалния френски език и бретонците, и баските, и каталунците, и корсиканците, и другите етнически групи (народности), съставляващи тази „велика нация“ и живеещи в съвременна Франция. Няма защо да споменавам и задморските територии и

⁴ Обръщам внимание на положението около немския език, тъй като тук по-нататък представям едно сравнение между историята на българския и на немския книжовен език.

⁵ Вж. по въпроса различни становища: Виденов, М. *Българска езикова политика*. София, 2003; Вачкова, К. Тенденции в езика и в науката за него и типология на славянските книжовни езици (с оглед към българския стандартен език). – В: *Тенденции и процеси в българския език*. Шумен, 2004, стр. 65–116; Вачкова, К. Тенденции в българския стандарт и в лингвистичното му описание. – В: *Стандарт и субстандарт*. Шумен, 2005; Кочев, Ив. Стандарлната и субстандартните (регионални) форми на българския език. – *Български език*, 1984, кн. 4, стр. 297–304; Нецименко, Г. *Языковая ситуация в славянских странах*. Москва, 2003, и др.

⁶ Вж. напр. Brozović, D. *Standardni jezik*. Zagreb, 1970, и др.

⁷ Вж. напр. цитираните работи на М. Виденов, Ив. Кочев, К. Вачкова и др.

бившите френски колонии, както и факта, че френският език за известно време е бил световен международен език (*lingua franca*), а и сега за някои народи продължава да бъде официален или втори официален език. Едва напоследък стана възможно да бъде признат сравнително висок статут и на езиците на някои от етносите (напр. бретонци, корсиканци, каталунци и под.). За описаното състояние е необходима активна стандартизация и терминът „стандартен език“ много добре отразява същността на езиците като стандартни или стандартизирани. Когато обаче се обърнем към езици като българския⁸, веднага ще видим непригодността на този термин. Тези езици са използвани само в рамките на етноса (при това не особено многоброен), макар че и при тях (както навсякъде) има допълнителни малки етнически групи, ползващи ги като официални. В този смисъл (ако пренебрегнем френската представа за „нация“) ще трябва да посочим опозицията „национални“ срещу „стандартизирани“ (стандартни) книжовни езици, а българският не спада към последните.

Терминът „книжовен език“ или дори „писмен език“ подхожда много добре при характеризирането на древните и средновековните езици. В съвременната обстановка на почти пълна образованост на населението и при извънредно силния и все повече засилващ се езиков натиск на електронните масмедии през последния половин век този термин представлява анахронично и твърде подвеждащо обозначение.

От направения преглед става ясно, че нито един от употребяваните обичайно термини не може да се използва пълноценно и без уговорки за българската ситуация. В тази своя работа все пак използвам традиционния български термин *книжовен език*, макар и да съм наясно с условността му и да споделям скептицизма си по отношение на него.

И още едно не само терминологично уточнение

В изследванията върху книжовните езици основни понятия са *нормата* и *кодификацията*. В общия случай тези два термина се разбират като синонимни, защото априорно е възприета представата, че записаната, т.е. кодифицираната норма е в действителност езиковата норма. Това положение демонстрира убедеността, че твърденията, направени от различните езиковеди (често с много висок авторитет), отразяват действителната езикова норма. Тези твърдения много често са публикувани в граматика и речници, но не по-рядко са поместени в различни вестници и списания, поддържащи рубрики по езикови въпроси. По линията на обичайното за езиковедските научни изложения позоваване (т.е. цитиране) тези твърдения постепенно се налагат в езиковедската литература и много често заживяват свой живот, напълно отделен от действителния живот на езика. Ще си позволя да посоча един дребен пример от нашата съвременност. В публицистиката и в политическите изказвания се говори много често в единствено число за „дебат“ и „ресурс“. Един уважаван от мене езиковед, забелязал това граматическо разминаване с изходния френски език (където двете съществителни могат да бъдат само в множествено число), в своя публикация достига до заключението, че такава употреба е неправилна и че в съответствие с това тези съществителни трябва да се употребяват и в български само в множествено число. Достатъчна ли е тази публикация, за да започне тя да се възприема като нещо доказано и съответно да започне да се цитира като „норма“? А какво да кажем, когато много думи в собствения ни език са променяли във времето свои граматически характеристики, напр. *ножица* доскоро се използваше също само в множествено число (*ножици*), а съществителните *врата*, *кола* и др. възприемани днес като форми за единствено число, доскоро са се възприемали като форми за множествено число (*вратата са отворени*; *колата са долу*). Подобно е положението и с чуждата дума *панталон*, която и днес често се употребява във формата за множествено

⁸ През миналите години въпреки редица свои колебания самият аз бях склонен да възприема термина „стандартен език“ на мястото на традиционния български термин „книжовен език“. От днешна гледна точка смятам този термин за напълно неотговарящ на българската ситуация и затова непригоден за нея – вж. по въпроса по-нататък.

число, но се мисли само един предмет. В случая достатъчна ли е аргументацията, че посочените по-горе заемки са от френски, където въпросните думи са *pluralia tantum*, т.е. имат само множествена форма, за да постулираме подобно положение и за българския език? И защо трябва да се позоваваме на изходния език по отношение на граматични характеристики? За да обясняваме явленията в нашия език, можем ли и трябва ли да се обръщаме за помощ към други езици?

Приведеният пример и изобщо много такива публикации често стават извори за формулиране на „норми“ и се схващат по-нататък като такива в наръчниците (т.е. кодифицират се). Подобни явления се наблюдават много често в миналото, когато авторитетни български езиковеди в свои публикации в общия или в специализирания печат разсъждават по различни въпроси (напр. Ал. Теодоров-Балан, Ст. Младенов, Л. Андрейчин и др.), а по-сетнешни изследователи – доверявайки се изцяло или частично на авторитетите – възприемат тези разсъждения като достатъчно доказателство и ги въткъват в записаната в наръчниците (граматики, речници и под.) норма.

Тук възникват въпросите: Кои трудове са „кодифициращи“ („кодификационни“)? Кои са „кодификаторите“? Кое и какво е „нормата“? Кога една възприета (т.е. записана) в литературата кодификация трябва да бъде променена и осъвременена? Кой и по какъв начин трябва и може да осъществи това? В тази своя работа няма да се стремя да изяснявам тези въпроси, но тя ще ми послужи в тази насока на по-следващ етап. Според моето виждане тук са се наслоили редица постановки, които са вътрешно противоречиви и еkleктични и до голяма степен не отговарят на състоянието на българския книжовен език и на свързаната с него езикова ситуация. Затова тук ще избягвам в максимална степен да употребявам тези термини и ще прибъгвам до тях само в краен случай.

Теорията на/за книжовните езици и ролята на Пражкия лингвистичен кръг

Потребностите и условията на общественото битие карат т.нар. старофилолози да концентрират изследванията си само върху класическите езици (латински, старогръцки, староеврейски) и да игнорират изцяло живата съвременна реч. Това състояние е особено характерно за миналото на Средна и Западна Европа, където сред образованите слоеве (а те са били с извънредно ограничен обхват – нещо, продиктувано от обществените дадености и потребности) се е ползвал латинският език, придобил статута на специален социален маркер. Разбира се, това е свързано най-напред с религията, после с държавата и след това с науката и образованието. За еманципацията на живите езици допринасят младограматиците, които обръщат поглед към езиковото състояние на своето време. Тази школа възниква след продължително господство на старофилологическия възглед. Тя с много голямо усилие преодолява научно предходното положение и прави следващата крачка, която не е много широка. Теоретичният филологически напредък е сравнително малък, но е категоричен – дава се тласък към изследването на живите езици, към които дотогава е имало пренебрежително отношение. Бавността на осъществяване на научните промени е отражение на протичащия с нормалното си темпо процес на *постепенно* развитие на обществото – *постепенно* огражданяване на населението, *постепенно* постигане на масовост на образованието, *постепенно* интелектуализация на обществения живот, а оттам и на езиците, *постепенно* превръщане на науката и образованието в производителна сила и т.н. Това, което младограматиците не успяват да видят, е същността на книжовния език. За тях „истинският език“ е диалектът, народният език, възникнал естествено в процеса на съществуване на даденото население. Книжовният език на съвремието според тях е изкуствено творение, „дирижирано“ по волята на създателите си. Като негови създатели те виждат книжовните творци – главно писателите, поетите и под. Те не успяват да видят колектива като действителен творец на книжовния (вж. по-горе и по-нататък размислите около този термин) език, а смятат, че цялостната система е конструктор, който има сравнително произволен характер. Освен това те не виждат

двуединството на писмената и устната книжовна реч. Това положение се запазва много дълго и в българската научна практика то все още има – съзнателно или не – редица поддръжници. Един от основните проблеми е свързан с откъсването на книжовния език от неговия носител, което и досега не е преодоляно напълно – в това ще се убедим лесно, ако вземем предвид напр. редица книжовноезикови постановки, записани в граматика, речници и пр. Една специфична българска особеност е свързана с реалните исторически условия у нас: първите наши академично образовани професори усвояват постановките на младограматизма тогава, когато в европейската наука той вече е в своя залез, и донасяйки ги у нас, ги превръщат в основен филологически подход, който за дълго време (и поради ограничения количествено научноизследователски потенциал) ще доминира филологическите изследвания. Независимо от възникналите по-сетнешни школи, които ще се наслаждат върху него, младограматизмът като филологическа платформа – макар и вече не цялостна и доста еkleктична – продължава да се практикува и днес.

Една от най-важните последващи стъпки в развитието на възгледите относно същността на книжовния език правят през 30-те години на ХХ в. структуралистите от Пражкия лингвистичен кръг. В своите виждания те започват да осъзнават значението не само на писмената форма на книжовния език, но и на разговорната реч и да я класифицират като проявление на книжовния език – възниква терминът *книжовно-разговорна реч* (колкото и странно да звучи това съчетание). Важно постижение е виждането, че книжовният език покрива много (практически почти всички) сфери от обществения живот и така бива формулирано понятието *полифункционалност*. В лингвистичната теория започват да се диференцират отделни специфични проявления на приложение на книжовния език в практиката на отделни социални групи (напр. учени, юристи и под.). Така се оформя виждането за функционалните стилове в книжовноезиковото съществуване. Пражката лингвистична школа доразвива представите за книжовния език, като се движи по линията на познатия подход да се описват различни опозиционни равнища (писмена – устна реч, официалност – неофициалност, книжовен език – диалект и т.н.). Особено важно е виждането за променливостта на състоянието на книжовния език. Представата за консерватизъм и неподвижност, наложена от старограматичите (което е напълно естествено по отношение на мъртвите езици), не успява да бъде преодоляна дори и от младограматичите. Едва чрез разработките на Пражкия лингвистичен кръг състоянието на книжовния език започва да се вижда като подвижно и подлежащо на развитие, а не като статично и непроменливо. Появяват се понятията „еластична стабилност” и „еластична норма”, въведени най-напред в разработките на В. Матезиус⁹. Така вниманието на филолозите се насочва към протичащите процеси в живите, живеещите живота на съвременното общество процеси в книжовния език. Разработките около нормата на книжовния език са съществена част от тази теория. Възниква виждането за нормата като вид обществена уговорка, конвенция, което внушава представата за конструиране, за активна намеса при създаването и формирането на книжовния език. Независимо от представата за еластичност, на нормата продължава да се гледа не като на част от естественото книжовноезиково битие и развитие и на нея се гледа малко или повече схоластично и без стремеж да се види тя като състояние на вътрешна стабилност на книжовния език, която е естествена негова характеристика и не е непременно резултат от кодификация и не намира непременно отражение в кодификацията. Нормата се определя като еластична само диахронно, но не се вижда нуждата от еластичност синхронно. За диалекта (чистия диалект, какъвто днес вече не може да бъде наблюдаван в европейския регион) се говори като за езикова формация със своя (почти) *непоклатима вътрешна норма*, резултат от дълговековно развитие. Не се стига обаче до представата, че книжовният език има също своя вътрешна норма, която невинаги е идентична с

⁹ Вж. неговите статии „О необходимости стабильности литературного языка“ и „О потенциальности языковых явлений“ в Матезиус, В. *Избранные труды по языкознанию*. Москва, 2003.

кодифицираната, т.е. опознатата, описаната норма, и която на определени интервали се нуждае от „осъвременяване“ чрез прекодифициране в наръчниците. Тази вътрешна норма осигурява на книжовния език състояние на динамична стабилност, т.е. тя го поддържа в равновесие между все по-нарастващата езикова продукция с безбройните ѝ проявления, от една страна, и представата за сравнителна установеност и статика на книжовния език, от друга страна. Фактически с недоразвиването на представата за еластичността на нормираността и за критериите за осъвременяването ѝ при настъпили и настъпващи промени се дава аргументация в ръцете на кодификаторите произволно (често самоволно и чисто умозрително¹⁰) да решават кога да се съобразят с тази еластичност и кога да настояват за запазване на старата кодификация. Реално не е прецизирана и представата за това, какво точно представлява кодификацията, кои са кодификационните актове, кой ги осъществява и т.н. Така кодификационният акт остава като че ли дело и решение на отделния кодификатор, а не е проявление на обективна, т.е. колективно установена (т.е. разчетена) и осъществена кодификация.

Несъмнено Пражкия лингвистичен кръг прави решителна и много важна стъпка в опознаването на явлението книжовен език. Както обаче посочих, редица въпроси остават нерешени. Това се дължи до голяма степен на състоянието на обществото, състоянието на филологическата наука, непредвидимостта на редица обществени явления, които ще се появят и ще започнат да доминират обществения живот през втората половина на XX в., а оттам и живота на книжовните езици, на езиците изобщо. Теорията на/за книжовните езици (независимо от множественото число) като че ли не различава разнотипността на книжовните езици в съвременното. Обратното, тя се стреми към обобщаването, към интеграцията на отделните характеристики на книжовните езици, за да може да извлече общото – онова, което ги обединява, което ги характеризира в техните универсални проявления. След синтеза, каквото представлява досегашната теория на/за книжовните езици (доколкото изобщо я има), е време да се пристъпи към следващата стъпка – анализа. Иначе казано, след като сме видели общото, трябва да се опитаме да видим и частното, различното. Ако приложим метафоричния модел „за гората и отделните дървета“ („от гората не вижда дърветата“), трябва да се насочим и към отделното, частното („от дърветата не вижда гората“). Този модел, създаден в мисловните построения на народите вследствие на многовековния им опит, внушава безнадеждност – и в двата случая се стига до едностранно, еднопоскостно наблюдение и познание.

Един съществен проблем около теорията на Пражкия лингвистичен кръг е свързан с инициращата причина за създаването ѝ. Това е чешката езикова ситуация – една много сложна конфигурация, която се е нуждала от ориентираща конструкция. Там (в периода между световните войни) има четири успоредно съществуващи елемента, характеризиращи езиковия живот и налагащи търсенето на конкретни практически приложими решения:

- Съществува една силна писмено-книжовна традиция, възхождаща от XIV–XV в. (и свързана повече или по-малко с Ян Хус и с по-късната дейност на Й. Добровски).
- В употреба е една сравнително стабилна общочешка устна форма на книжовния език.
- Има наличие на широко разпространен и практикуван немско-чешки билингвизъм. Тук непременно трябва да се спомене, че от някои историци на немския език Прага се смята за изходния център при възникването и формирането на съвременния немски книжовен език.¹¹ Видно е, че тази проблематика съвсем не

¹⁰ Примерите в това отношение относно българския книжовен език са многобройни – вж. по-нататък.

¹¹ Вж. напр. Burdach, K. *Vom Mittelalter zur Reformation*, in 7 Bd. Berlin, 1893–1908; Burdach, K. *Reformation, Renaissance, Humanismus*. Berlin, 1918; Schmitt, L. E. *Untersuchungen zur Entstehung und Struktur der neuhochdeutschen Sprache*, Bd. 1. Die Geschäftssprache von 1300 bis 1500. – In: *Mitteldeutsche Forschungen*, 36/I. Köln, 1966; König, W. *DTV-Atlas der deutschen Sprache*. Tafeln und Texte. München, 1978, S. 93, и др.

е за пренебрегване, още повече че продължително време чешкият народ живее в рамките на многонационалната Австрийска империя, където официален език е бил именно немският (в неговия австрийски вариант), а в обширни области е живеело смесено население от немци и чехи.

- След Първата световна война в езиковата ситуация се намесва новосъздаденото бинационално обединение Чехословакия – държава, включваща в себе си две равноправни нации, всяка със свой собствен език, имащ зад себе си различна историческа съдба, а оттам и своя собствена логика на развитие.

Тази крайно специфична езикова ситуация е заложена в основата на теорията на/за книжовните езици, развита от Пражкия лингвистичен кръг и неговите последователи. Макар че в следващите десетилетия теорията е доразвивана в отделни направления (от представители на различни национални школи) и за отразяване на някои национални особености, тя не успява да обхване все още редица конкретни проявления на формиране и битуване на книжовните езици, които произлизат от специфичните условия на създаване и функциониране. Една от тези особености е свързана с типологията на книжовните езици. В това отношение теорията на/за книжовните езици все още не е потърсила разрешение на множество произтичащи от нея проблеми. Всъщност нека тук отново кажа ясно нещо, което по-горе споменах мимоходом: единна теория на/за книжовните езици досега не е била създадена; отделни сегменти от тази проблематика са развивани в различни разработки (в Съветския съюз, Западна Европа, САЩ, Канада и т.н.), които понякога хаотично са се наслагвали върху основата, създадена от Пражкия лингвистичен кръг, или просто са оставали встрани от нея. Тук се опитам да очертая в общи линии тази основа, което ми служи за развиване на по-нататъшните ми размисли по въпроса. Още тук обаче искам да спомена едно от по-сетнешните доразвития, което поради авторитета на автора си се възприема като априорно вярно, и различни езиковеди се позовават често на него. Става дума за виждането на Е. Косериу за наличие на две норми (една идея, която впрочем е изразена от него доста размито и всъщност е повече загатната, отколкото пряко формулирана) – книжовноезикова (т.е. отнасяща се до езиковата употреба в писмената реч) и езикова.¹² Още на това място искам да изразя позицията си, че в съвременната обстановка у нас такова виждане е неприемливо, което се опитвам да докажа между другото и с настоящото си изследване. По-горе обърнах внимание, че в стандартизираните езици, които се ползват от огромни маси население с различен майчин език (именно за чиято практика е формулирана тази постановка), това може и сигурно трябва да се приеме за валидно, въпреки че и по отношение на тях ще трябва да се правят различни уговорки. В много случаи става дума просто за стремежа да не се преназовават самите езици (срв. „британски английски“, „американски английски“, „канадски английски“, „австралийски английски“ и т.н.; забележително е, че в преведените в Германия книги през последните години все по-често се отбелязва „превод от американски“; ако различието между посочените две форми на английския не е толкова сериозно, то по отношение на латиноамериканските проявления на испанския това не може да се твърди). Тук отново

¹² Вж. частта „Система, норма и тип“ в Косериу, Е. *Лекции по общо езикознание*. София, 1990. Едно от многобройните български приложения на това положение е свързано с правилото за т. нар. „пълн и кратък определителен член“ при имената от мъжки род в единствено число, около което се водят филологически (но не и обществени) дискусии от повече от един век. Ето как е описал това П. Пашов в своята *Българска граматика* (София, 2002), която е реално последната засега излязла граматика. Там се казва: „Това правило е изцяло изкуствено... Би следвало нашият правопис да се освободи от това изкуствено правило...“ (стр. 75). От цитираното се вижда, че правилото се описва като правописно. Постулираното положение обаче е предимно с граматически, а не само с правописен характер, т.е. кодифицирана е „норма“, която ярко противоречи на същността на самия български книжовен език. Тук кодификацията се е намесила във вътрешноезикови явления и така са се появили две „норми“ – положение, недопустим за типа на нашия книжовен език. Учудващо е, че това положение продължава да се поддържа.

искам да изкажа скептицизма си спрямо разпространените представи за норма (изобщо) и кодификация на нормите на книжовния език.

По пътя на общественото и езиковото развитие

Всеки език извървява свой уникален исторически път, който слага неизличим отпечатък върху цялостния му облик и диктува многобройни особености на неговото функциониране. Това важи изцяло и за книжовните езици. Взаимодействието между обществото и книжовния език дълго време е убягвало от вниманието на изследователите. Мисловните и методическите механизми, установили се и наложени от т.нар. „старофилолози“ при изучаването на мъртвите езици, за дълго време са диктували и отношението към съвременните езици. Този поглед не е изличен и досега. Опитите на различни новопоявили се клонове на филологическо изследване (вкл. социолингвистиката) не успяха да преодолеят това състояние. Все още езикът (книжовният език) се изследва като абсолютно самостоятелен обект, без да се вземат предвид множество от обвързаностите между езиковите и извънезиковите фактори. При това в повечето случаи именно извънезиковите фактори дават тласък и определят насоките и пътищата на по-нататъшното езиково развитие. Възникналите теории на/за книжовните езици недостатъчно отчитат диахронните аспекти на книжовноезиковата характеристика. Тъй като всеки книжовен език е подвластен на историческото развитие на конкретния народ, служещ си с него, тези теории не успяват да обяснят някои от най-съществените особености във функционирането на книжовните езици днес. Те в най-добрия случай формулират някои общи черти на книжовните езици, но не могат да посочат множеството специфични моменти, които дават облика на функционирането на книжовните езици в обстановката на всяка национална култура и определят различния им тип. А дори и да откриват различни особености, не успяват да ги обвържат с практическото решаване на редица въпроси. Така например те не могат да отчетат националната специфика при взаимодействието на нормата и кодификацията както в диахронен, така и в синхронен аспект, не успяват да видят мястото на такива важни явления като държавността, институциите, образованието и под. в процеса на формиране и функциониране на книжовните езици и т.н. Към много от тези фактори има създадено най-общо виждане, без те да са изследвани целенасочено и да е изяснена тяхната конкретна или по-обща роля.

Българският книжовен език през Средновековието

Когато изследваме историята на българския книжовен език, неминуемо се изправяме пред особено важния въпрос за непрекъснатостта или прекъснатостта в цялата продължителност на неговото развитие. През последните десетилетия все по-ясно и упорито се налага виждането за прекъснатостта, която разграничава новия (съвременния) от средновековния български книжовен език в напълно обособен етап, не представляващ пряк резултат от средновековното състояние. И не само това: в рамките на най-стария славянски книжовен език, старобългарския, също се разграничават два етапа – старо- и среднобългарски. Ако зададем въпроса за континуитета тогава, ще видим, че проследяването на държавното и институционалното развитие дава ясен, логичен и убедителен отговор: загиването на Първото българско царство (1018 г.) довежда със себе си замиране и принудително прекъсване на практикуването на българския книжовен език в черквата и държавната администрация. По това време черквата не само е инициатор за създаването му, но е и основният му „потребител“. Тя развива структурата на образованието и поддържа нужните за своите цели книжовни и учебни средища. Успоредно с това тя осигурява образовани хора за държавния механизъм. Когато българската държава престава да функционира, по-голямата част от тези условия и предпоставки за поддържането на книжовния език престават да са налице, което

неминуемо се отразява върху състоянието на самия книжовен език: и без това малобройните му носители¹³ намаляват още повече. Именно отпадането (макар и за сравнително кратък период) на приемствеността в образованието и същественото намаляване на „потреблението“ са основни причинители на ясно различимите, статистически значими и много чести промени и закономерни отклонения в книжовноезиковата практика след възстановяването на българската държава (1186 г.). Особено ясно изпъкват важноста и ролята за книжовния език на континуитета на държавността и приемствеността в образованието. Тук трябва непременно да се спомене, че народният език под формата на многобройните си диалекти продължава непрекъснато да се развива. Именно това развитие формира езиковата нагласа на онова поколение книжовници, което като свежа вълна се появява в края на XII в. след посоченото по-горе прекъсване и е резултат на нововъзникналите или възстановени образователни средища, а те от своя страна са резултат от създаването на обществените институции, когато българската държава и черква отново заживяват самостоятелен и пълнокръвен живот. За съжаление нито историческата наука, нито демографските и демоскопски данни могат да ни дадат относително надеждни сведения за образователното състояние през тези векове. Нещо повече – почти напълно липсват информации дори за предполагаемия брой на българския народ. За нас е напълно неясно напр. какво е взаимоотношението между броя на грамотните и неграмотните хора. Такова ще е положението чак до началото на XIX в. Ако потърсим някакви надеждни числа, няма да стигнем по-далеко от посочваните 3500 ученици, които е обучавал (обучил) в продължение на 7 години Климент Охридски, или пък от споменаваните 50¹⁴ (на други места се сочи числото 450) ученици в Килифаревския манастир в школата на Теодосий Търновски в средата на XIV в. Нямаме данни напр. как тези хора са били образовани¹⁵ и как са се реализирали по-нататък, колко и какви ученици са обучили те от своя страна, каква е системата на образованието и изобщо може ли да се говори за система, какъв е мултипликационният ефект и т.н.

Ако сред езиковите явления отчитаме сравнително краткото прекъсване от около век и половина между Първото и Второто българско царство и определяме два периода, придобили в науката обозначенията *старо-* и *среднобългарски период*, то няколковековното прекъсване, продиктувано от османското нашествие на Балканите, неминуемо ще окаже още по-значително въздействие. При това тук вече става дума за генерално отклоняване от дотогавашния път на развитие на българския народ и приобщаването му към напълно нов цивилизационен кръг. Във войната загива значителна част от българското население. Благородничеството и интелигенцията или намират смъртта си в битките, или биват принудени да търсят спасение на север от Дунава. Така много бързо се осъществява радикална промяна в социалната структура на населението: създаваната в продължение на няколко века *социална пирамида бива „обезглавена“ и превърната в социална равнина*. Реално не остава място за писмената култура. Няколкото манастира (само Рилският манастир съществува и действа непрекъснато в българската етническа територия по време на Османското владичество) не могат да продължат и поддържат нито в количествено, нито в качествено отношение дотогавашното състояние на книжовността. Затова и самото владение на книжовния език претърпява много сериозен упадък. Поради унищожаването на Търновската патриаршия по-голямата част от

¹³ По отношение на числеността на образованите (грамотните) през Средновековието няма надеждни данни. В едно българско телевизионно предаване се твърдеше, че през IX–X в. грамотността у нас надвишавала 10%. С подобна представа остава читателят и от труда на В. Гюзелев. Смятам тези числа за преувеличени и нереалистични. Такива величини не могат да бъдат постигнати дори по време на Българското възраждане, т.е. 10 века по-късно.

¹⁴ Показателно е сравнението между този брой и записаните се още през първата година (1388 г.) от съществуването на Кьолнския университет 700 студенти. Същността на двете учебни заведения също не бива да се пренебрегва.

¹⁵ В това отношение получаваме все пак някои сведения от трактата *Сказание изъявлено в писменѣхъ* (около 1418 г.) от Константин Костенечки.

българската територия загубва черковната си организация.¹⁶ Така българският клир (заемащ само най-ниския етаж на черковната йерархия) остава слабо- или напълно необразован поради липсата на учебни заведения и на съответните средства за издръжката им. Тъй като и българската държава вече не съществува, се оказва, че (почти) изцяло липсват потребители на книжовния език. Тук ясно трябва да бъде подчертано, че поначало *книжовният език е потребителско явление, и образованието е обществен императив*, а не само любознателност, прилежание и интелигентност на отделния индивид. Тъй като след началото на XV в. в българската етническа територия престават да са налице двете най-съществени предпоставки за съществуването на книжовност – държавата и черквата, е повече от ясно, че и носителите на книжовния език ще намаляват бързо. Османската държава не е отреждала за християните друго място в обществената йерархия освен в основата на пирамидата, т.е. в материалното производство. А по това време там нито науката и образованието, нито книжовният език са имали някакво съществено значение. Така високите успехи на полето на книжнината заедно с придобитата социално-историческа памет остават назад във времето. Не бива подминат и книжовният език, който в крайна сметка отразява протеклите цивилизационни процеси. Едно повторно напомняне: през цялото време народният език продължава неотклонно своя път на развитие под формата на различните диалекти, като осигурява пълен езиков континуитет в конкретната историческа обстановка. Когато ще възникнат отново условия, налагащи употребата на книжовен език, такъв ще може да възникне единствено на основата на езиковото състояние, достигнато през многовековното непрекъснато развитие на народната реч. От решаващо значение за установяването на основата на книжовния език ще бъдат извънезиковите фактори и най-напред наличните носители на българския език в неговата съвременна тогава форма. Реално трябва да се каже, че през XIX в. става дума не за възраждане на старобългарския книжовен език, а за раждане, за напълно ново изграждане на българския книжовен език.

Сравнение с Византия

Някои сравнения с положението сред други народи може да ни ориентира относно очаквано различно състояние на обществото, а оттам и на книжовноезиковите процеси и характеристики. През Средновековието е най-логично да се търсят съпоставки с Византия – на чиято територия възниква Балканската България и с която трайно ще бъде преплетена нейната съдба. По своята военна и политическа мощ България в отделни моменти е съперничела на империята съседка. По структура и интелектуален потенциал на населението двата народа са на различни цивилизационни етапи от развитието си.¹⁷ Византия е интегрирала в себе си не само генетично елинското население (както и редица други народи), а заедно с него и постиженията на Античността. Вследствие на продължилото векове развитие материалните и духовните натрупвания са значителни. Както посочва Н. Генчев: „... една от разликите е предизвикана от различната степен в културно развитие на двата свята [България и Византия]. Във Византия съществува огромен пласт от интелигенция: учители, преподаватели във висши школи, писатели, юристи, нотариуси, лекари, инженери, книжовници от всякакъв род, философи и поети, които не са духовни лица. Този слой в България липсва.“¹⁸ Всичко това заедно с цялостното осъществено социално и културно разслоение на населението довежда и до обществена, а

¹⁶ Само в югозападните и западните краища на българската етническа територия се запазват две автокефални черковни организации, в които са включени български епархии – Охридската архиепископия (до 1767 г.) и Печката патриаршия (до 1766 г.).

¹⁷ За съжаление науката все още се занимава предимно с политическата (държавната) история, а обръща сравнително малко внимание на историята на всекидневието, която отразява реалния континуитет.

¹⁸ Генчев, Н. *Социално-психологически типове в българската история. Очерци*. София, 1987, стр. 37.

оттам и образователна и езикова „многоетажност“. В съответствие с мястото си в обществената пирамида повечето от младежите са получавали определен вид образование, което им е позволявало и съответна личностна реализация в светската и черковната йерархия. Особено важно е да се обърне внимание на взетото и реализирано в живота решение на Шестия вселенски събор (Цариград, 681 г.) за създаване на училища към всяка черква (вж. по въпроса по-нататък). Като красноречив пример за възможностите на образователната мрежа тогава може да се посочи подобната на университет Магнаурска школа¹⁹ в Цариград, чийто възпитаник е цар Симеон. Поради значително по-краткото си съществуване на Балканите, в условията на спояване на българската народност от поне два значителни етнически клона и пред предизвикателствата при смяната на религията и приобщаването ѝ към християнския свят в България не може да се осъществи това разслояване на обществото и постигане на онази материална мощ, която би станала основа и за развитие, сравнимо с византийското. Независимо от успехите на Преславската, Охридската и по-късната Търновска школа постиженията на българската култура, книжовност и книжовен език са значително по-скромни от тези в южната ни съседка.²⁰

... и с немските земи

Сравнението с културното положение в България и в империята, основана от Карл Велики, показва определено сходство и дори известно предимство в полза на България. Структурата на населението и културните процеси са еднотипни. Като любопитен контраст може да се посочи, че Карл Велики и цар Симеон, които са на историческата сцена с разлика по-малко от един век, ценят високо писмената култура – Карл Велики създава най-голямата за времето си библиотека, а с царуването на Симеон се свързва т.нар. Златен век. Същевременно обаче – както е всеизвестно – Карл е бил неграмотен²¹, а Симеон е бил не само много високо образован, но и сам е бил автор на значими литературни творби.

При сравнение на пътя на развитие на българското и на немското общество, на българския и на немския книжовен език в по-късното Средновековие установяваме съществени различия, които не са били обект на научна интерпретация²². В немските земи²³ относително рано (в сравнение с България, но не и в сравнение с Византия) се поставя въпросът за образователното обхващане на цялото общество. Още през 1215 г. Четвъртият латерански събор взема решението към всяка черква да се основе училище.²⁴ Тези учебни заведения са известни като „латински училища“ (Lateinschulen). В тях обучението се свеждало до заучаване на богослужебни текстове и е предвиждало овладяване до известна степен на свещения латински език. Добре известна е напр. традицията да се използва методът на т.нар. „подстрочници“, посредством които на

¹⁹ Тя е основана през 849 г. от патриарх Фотий и се смята за първообраз и предтеча на възникналите след XI в. европейски университети – реално е първият европейски университет.

²⁰ В подкрепа на това твърдение могат да се приведат редица исторически паметници и изследвания, които показват, че напр. българската аристокрация от това време се е стремяла силно към имитиране на състоянието сред византийското общество. По отношение на книжовноезиковите прояви трябва да се изтъкнат многобройните преводи от гръцки, както и фактът, че знак за висока образованост сред българите е било владеенето на гръцкия език.

²¹ В този смисъл известната фраза на Г. Димитров, произнесена на Лайпцигския процес, е само реторичен похват, но в никакъв случай не отговаря на действителното положение – Карл Велики не е имало на какъв друг език (освен на съвременния си разговорен немски) да говори както с конете, така и с поданиците си.

²² Материалите, свързани с това наблюдение, са събрани и обработени в рамките на научен проект, осъществен от Б. Вълчев и Улрих Обст от Славистичния институт на Кьолнския университет.

²³ Предвид държавната нееднородност, в която живее през вековете немската общност, последователно използвам израза „немските земи“ или спорадично Германия.

²⁴ Срв. с Византия, където такова решение е взето 6 века по-рано.

немските младежи се показвал дословният превод и словоред на латинските текстове. Това е оставило трайни следи не само в областта на немската лексика, но и в синтактичния строеж на книжовноезиковото изречение.²⁵ Данни за такива училища има в множество области и градове чак до началото на Реформацията, а и много след това. Ясно е, че черквата е изграждала тези училища изключително за свои цели. Постепенно с икономическия разцвет на градовете и придобиването на относителна независимост на гражданството се засилвал стремежът към по-добро опознаване на материалния свят, за да може тези знания да се превръщат все повече в производителна сила. Появили се и други видове полусветски по своя характер училища. Още през XIII–XIV в. започнали да се появяват различни видове училища, в чието ръководство черквата не можела да се намесва. Т.нар. „*teutsche Schulen*“ (немски училища) преследвали напълно светски цели. Те допринасяли за овладяването на умения в областта на писането и четенето на немски език още преди Реформацията, а тези процеси се задълбочили значително по време на самата Реформация. В архивите се пазят множество точни сведения за броя на училищата, учителите, учениците и т.н., показващи, че почти цялото немско общество е било обхванато от наличните образователни заведения, много от които имали светски характер. Четири важни условия способствали за бързия разцвет на образователното дело и за проникването на науката във всички сфери на живота:

- Бързо се увеличавала самостоятелността и ролята на градовете и на гражданството²⁶.
- Появили се първите университети, с което ролята и качеството на светската наука се повишили значително²⁷.
- Изобретението на Й. Гутенберг довело до бързото разпространение на печатните книги в големи еднотипни тиражи и на ниски цени.
- Реформацията създавала нов идеологически фон, способстващ за модернизирание на обществото и за развитие на науката и образованието.

Всичко това не останало без последствия в областта на немския книжовен език. Самото общуване на широки народни слоеве с писаното слово (макар и за дълго време на латински) създавало здрави традиции, а укрепването на градовете и гражданството спомогнало за все по-значителното изтласкване на латинския език и за преминаване изцяло към немския книжовен език в светската сфера. Така още през XVIII–XIX в. цялото население имало потенциален достъп до писмената култура, което неминуемо дало проследими резултати в областта на изграждането и обработката на книжовния език, както и върху облика на самото общество. Същевременно трябва да бъде обърнато внимание на еталонния²⁸ характер на книжовния език, практикуван сред

²⁵ Например разполагането на глаголната форма в края на подчиненото изречение, въведено с подчинителна съюзна дума, и др.

²⁶ В това отношение дава добра представа сравнението между характера на селищата сред немците и българите. Знаем колко много се почита и чества и досега годината на обявяване на дадено немско селище за град (със специален документ), т.е. ясно проследим във времето е процесът на огражданяване и преминаване към по-високия цивилизационен етап. За българските селища е важно да се каже, че през времето на османското владичество и чак до XIX в. може да се говори преди всичко за села, чието население се занимава главно със селско стопанство, а определението *град* се прикачвало само към имената на няколко населени места. За това дават ясно свидетелство напр. спомоществателските списъци, публикувани в редица книги през периода на Възраждането.

²⁷ Столетия разделят основаването на първите немски университети (Хайделберг 1386; Кьолн 1388) и първия български университет (София 1888). Това сравнение помага за разбирането на някои типологични разлики в развитието на двете общества.

²⁸ В случая добре познатият термин *еталон* е много подходящ. Той характеризира езика на социално високите класи като мерило, като образец, по който се равнявали социално ниските слоеве. Като синоним може да се използва определението *елитарен*.

социално по-силните и съответно по-образовани слоеве. Така езикът на тези обществени кръгове се ползвал с особена престижност и авторитет сред останалото население и то се стремяло към следване и подражание на тяхната практика. В това отношение се открива една от най-съществените разлики между състоянието сред двата народа.²⁹

Интерес би представлявал един поглед върху конкретните книжовноезикови проявления в немските земи през описания период. В изследванията историята на немския (книжовен) език се подразделя на *старо-*, *средно-* и *новонемски* книжовен език, като в различни периоди се наблюдава по-голяма интензивност на книжовноезиковите проявления в северните или в южните краища, поради което по отношение на среднонемския се появява една допълнително уточняваща съставка: *средновисоконемски* и *серднодолнонемски* (*среднонисконемски*). В немската история и историята на немския език при сравнение с Балканите се установява специфична ситуация. През Средновековието се открива един особен синхрон по отношение на протичащите обществени и езикови процеси там и в България, което говори за универсални цивилизационни тенденции и явления. В немските земи по това време за религиозни цели се използва единствено латинският език, което оказва влияние върху цялостното формиране на народностното съзнание, тъй като не се стига до такъв ярък езиков „сблъсък“ със съседите и завареното население, какъвто се наблюдава в България. Етнонимът „българи“ и производните от него у всички народи звучат сходно. Ако сравним как по-близките и по-далечните народи наричат немците, ще се сблъскаме с едно удивително разнообразие от имена – като че ли всички народи ги наричат различно. Затова е интересно да се проследи историята на самото народностно название „немски“ (*deutsch*), защото това ще ни ориентира изобщо в динамиката на националната и книжовноезиковата ситуация. Поради сравнително късното създаване на действена немскоезична книжовна формация, проследяването на названието може да подпомогне разбирането на някои особености. В достигнал до нас писмен паметник това название се среща за пръв път през 786 г. В доклада си до папа Адриан I папският нунций Георг Остийски съобщава за състоялите се в Англия два синода, където решенията били формулирани и прочетени на латински и на народния език, наречен „*theodisce*“, за да могат всички да ги разберат. Трийсетина години по-късно император Карл Велики препоръчва на духовниците да не проповядват само на латински, а да правят това и на романски и германски език. Особеното тук е, че идеята за упражняване на религията на народен език напомня и за случващото се само няколко десетилетия по-късно в България. Особено любопитен и дори комичен е фактът, че това изказване е стигнало до нас на латински: „*in rusticam Romanam linguam aut Theodiscam*“, а както вече посочих, този велик средновековен държавник е бил неграмотен, т.е. не е владеел латински. Латинската дума *theodiscus* спада към езика на учените. До към XIII в. се срещат такива форми като *thiedeis*, *tieis*, *tiois*, а дори *dietsch* (сравни с днешното *deutsch*). Всъщност през IX в. се появява една латинска дума *teutonicus* (тевтонски), която обаче бива изместена от *theodiscus* и се среща за последен път през XI в.

Както е известно, през Средновековието черквата развива писмената култура за своите нужди. Постепенно книжовността набира скорост, обхваща по-широки обществени кръгове и започва да обслужва държавата и други културни области. До края на VIII в. единственият писмен език в немскоезичните региони реално е латинският. Обаче още в средата на VI в. меровингският крал Хилперих I прави опит да пригоди латинското писмо за записване на франкски имена, като разширява азбуката с

²⁹ Тук не бива да бъде пропусната и разпокъсаността на немския народ в рамките на различни кралства и княжества, което неминуемо е водело до определени локални различия.

4 знака. Пренебрежително се изказва за народния език Отфрид в средата на IX в.³⁰, като нарича франкския език „lingua inculta“ и „lingua indisciplinabilis“, защото латинските букви не стигали да се записват някои франкски имена и думи. Езиковият етап, на който възникват първите писмени текстове на народен немски, се нарича старовисоконемски (Althochdeutsch), като това „високо“ визира локализация във Висока (Горна, Южна) Германия. Запазените от това време текстове съдържат смесица от явления, присъщи на различни териториални наречия. При движението си от манастир в манастир монасите допринасяли с течение на времето за определено езиково нивелиране, което не допускало ярки локализми. Както и в България, и тук не са останали следи, които да ни покажат как е изглеждала всекидневната реч. Онова, което изобщо е останало от цялостната създадена през вековете писмена продукция, е много малко – затова днес има сравнително повърхностна представа за старовисоконемското езиково състояние. Най-старият паметник на старовисоконемски, който е достигнал до нас, е създаден във Фрайзинг около 770 г. и представлява синонимен речник, известен в науката като *Аброганс* (Abrogans), наречен така по първата латинска дума в словника му. От запазените езикови паметници най-много са глосите. Това са един вид приписки към латински текстове, които подпомагали разбирането и изучаването им. Освен това има речници, поетически преработки на латински текстове, списъци от местни и лични имена и др. Районът на развитие и практикуване на старовисоконемския е на юг от т.нар. Бенратска линия (Benrather Linie), която преминава през немските земи от Дюселдорф покрай Касел и Берлин до Франкфурт (Одер).³¹

Латинският има институционална роля в черквата, при което той неминуемо оказва влияние и върху езика на администрацията и на народната реч. В по-широка употреба навлизат редица свързани с религията латински думи. Най-напред това са думи, които изцяло запазват изходния си облик и за дълго се чувстват от населението като чужди. Следваща група са думите от латински произход, които са претърпели някои промени, т.е. главно фонетично са понемчени, напр. думата *Abt* (игумен) се извежда от лат. *Abbas*, *Münster* – от *monasterium* и под. Една доста голяма група са калките, напр. нем. *Mitleid* (съчувствие) от лат. *compassio*, нем. *Halbinsel* (полуостров) от лат. *paeninsula* и под. Реално много от латинизмите са до такава степен понемчени, че трудно се откриват и осъзнават като латинизми под формата, под която ги намираме днес. Най-много латинизми (както като чужди думи, така и като калки и т.н.) се откриват в областта на черквата и религията, на книжовността и просветата, както и в такива важни области от практическия живот, като градинарството, овощарството и т.н. Старовисоконемският се свързва с времето на каролингите и обхваща VIII–XI в.

Освен с названието си „старовисоконемски“ този период има редица общи черти с положението през периода на „старобългарския“. Интересно е съвпадението на насочване на интереса и вниманието към народната реч. Тъй като религиозният език в Германия е латински, а в България – (старо)български, не можем да говорим за единство на протичащите процеси по отношение на единия от главните „потребители“ на средновековните книжовни езици: черквата. В този смисъл се появява първото и най-съществено различие между възникването на двата езика в средновековните им форми: докато в България книжовният език възниква, за да обслужва черквата, при което на книжовно равнище се развива език на народна основа, а във всекидневната

³⁰ Този автор е създал сборник от евангелски текстове (*Evangelien-dichtung*) на старовисоконемски. Тъй като това става по времето на дейността на Кирил и Методий, този факт и неговата същност са особено интересни за нас – освен всичко друго те показват възникването и разпространението на сходни идеи в различните части на християнска Европа.

³¹ Има още една такава линия, която разделя преходните диалекти от чисто високонемските. Тя се нарича Шпайерска линия (*Sprayerer Linie*) по името на град Шпайер.

езикова практика се употребява именно тази народна основа, в Германия успоредно с официалния в черквата латински език възниква и книжовен език на народна основа, за да обслужва главно светски нужди. За дълго време той ще се възприема като непрестижен. В България книжовният език скоро неминуемо се разпростира и върху държавата и върху светската книжнина (законодателство, медицина, дори форми на художествена литература). В Германия книжовният език на народна основа се използва главно в администрацията (канцеларски език, *Kanzleisprache*) и при изучаването на латинския от населението с цел приобщаването му към дълбините на християнската религия, т.е. поводът и потребителят на книжовния език на народна основа е различен. В България също се провежда образователен процес – още повече, че за по-голямата част от населението християнството е новоприета религия. За езиковата ситуация във всекидневието знаем малко и за двата народа, но с определена сигурност може да се приеме, че едва ли е съществувала книжовно-разговорна форма. По отношение на българската държава никога не са правени изследвания и върху езиковата ситуация и продукция през този период на север от Дунава – територии, които дълго време са били населявани (компактно или дифузно) от българско население и са представлявали интегрална част от българската държава. Подобно е положението и в Германия. Старовисоконемският се свързва (и е изучен) във връзка с държавните образувания в южнонемските предели, а вниманието към северните територии се насочва едва при последвалия стопански разцвет там, който неминуемо ще намери отражение и в книжовната дейност.

В Германия на мястото на *старовисоконемския* и частично успоредно с него се утвърждава т.нар. в науката *средновисоконемски*. До този период достига много малко от писмената традиция, създадена през старовисоконемския етап. Това се забелязва дори само по използваната писменост – докато в предходния период се използва минускулното писмо, почти всички средновисоконемски паметници са написани с готическо писмо, т.нар. *Frakturschrift*. Тук също се натъкваме на определени успоредици. Най-напред трябва да се обърне внимание на съставката „средно“, с която се бележи и следващият книжовноезиков етап в България, като и двата етапа въпреки географската отдалеченост настъпват по приблизително едно и също време. В създаването на това обозначение не се открива само една обективна необходимост да се разграничат два етапа, но може да се предположи и немско влияние върху българската филологическа наука. Особен момент е смяната на писмеността. Характерен е стремежът за отдалечаване от латинското писмо, като се въвежда т.нар. готически шрифт, който е много по-сложен и непрактичен от латиницата. В България също можем да говорим за азбучна промяна – макар и малко по-рано и в обратна посока (още в разцвета на старобългарския период) глаголицата е била заменена чрез кирилицата. Докато при старовисоконемския се различават отделни центрове на книжовност и трудно може да се говори за единство между тях, през средновисоконемския период се постига значително уплътняване на „картата на книжовния език и дейности“.

Отново трябва да бъде посочено, че съставката „високо“ не се схваща като полюс във вертикалната опозиция „високо-ниско“, а като географско обозначение – Висока (Горна, Южна) Германия срещу Долна (Ниска, Северна) Германия. Съставката „средно“ трябва да се разбира като времево, а не като географско обозначение – маркиращо границата между двата етапа. Средновисоконемският се свързва с времето на класическата рицарска и дворцова поезия (XII–XIII в.). С известно времево разминаване покрай средновисоконемския се развива и среднодолнонемският, като географската граница е малко по на север от Бенратската линия. Времето на средновисоконемския се разполага от XI до XIII в. Особено характерно за този период е участието на рицари от всички германски краища в кръстоносните походи, което в

процеса на общуването довежда до сравнително уеднаквяване на езика и обноските. Подобно е положението и със струпването на аристокрацията по време на т.нар. Райхстаги.³² Изобщо се смята, че разцветът на държавата при династиите на отоните (Ottonen) и шауфените (Staufer) се дължи на високата мобилност на аристократическата върхушка, придружавана от обслужваща я интелигенция.³³ Това довеждало до опознаване на различните диалекти и съответно до определеното им уеднаквяване и нивелиране. След средата на XIII в. вече не може да се говори за плътен регион на практикуване на средновисоконемския, а се наблюдават отделни центрове с местни езикови форми, формирани от съответните администрации (нем. Kanzleisprachen). Посоченото развитие зависи от състоянието на държавна стабилност. По това време може да се говори за смяна на диалектната основа от южна към северна. Това означава, че от езиковата продукция на Севера е достигнало до нас повече, а Югът за известно време е загубил своя стопански и държавен приоритет. Разбира се, това определяне е само условно научно и визира стопанското надмощие на Северна Германия, което се наблюдава след XIII в. и е продиктувано от възхода на Ханзата – един сравнително свободен стопански съюз на градове държави в крайморските региони на Северна Германия и прилежащите им области, които развивали усилена занаятчийска дейност и преди всичко търговия по море. Така се натрупали сравнително големи капитали, които благоприятствали развитието на книжовността и образованието. Независимо от концентрацията на юг на благородническо-рицарските поети и книжовници от епохата на средновисоконемския, наричана понякога условно „класическа”, в севернонемските области се създава писмен език, предназначен за много по-делови и прозаично всекидневни нужди в сравнение с рицарската поезия и минезанга. Още в първата третина на XIII в. се появяват законници, известната Саксонска хроника и под., които свидетелстват за сравнително изграден и стабилизиран регионален писмен език. Като стопански език (език на търговците) среднодолнонемският изживява своето върхово развитие през XIV–XV в. в целия регион на Северно и Балтийско море и има по-дълготрайно значение за развитието на писмения език на народна основа, отколкото средновисоконемския. В основата на тази езикова формация е любекският градски говор, който „попива“ с течение на времето и редица вестфалски и нидерландски особености. Интензивните и здрави търговски и правни връзки между градовете на Ханзата представляват сериозна предпоставка за унифицирането на един език, който е в употреба (предимно писмена) в целия северен крайморски район. Естествено е упадъкът на това обединение да доведе и до понижаване на значението и ролята на среднодолнонемския.

През този период започва генералното разминаване в логиката на развитието на историята българите и немците, а оттам и на развитието на българския и на немския книжовен език, дължащо се на завладяването на България от турците и настъпилата криза на книжовността на Балканите изобщо.

По-горе посочих важността на взаимоотношението институции (държава, черква) – образование – книжовен език. След като обществените потребности и зависещите от

³² Райхстагът е институция, възникнала през XII в. Той е един вид парламент на съсловията в империята и е доминиран от аристокрацията. До XVI в. райхстаги се свиквали на неравномерни интервали в различни градове. От края на XV в. чрез договор е превърнат в неизменна институция на имперската конституция (Reichsverfassung). Той е един вид уравновесяващ орган между градовете и централната имперска власт. От 1663 г. е превърнат в един вид постоянно заседаващ в Регенсбург конгрес.

³³ Има смисъл да се припомни, че както по времето на Карл Велики, така и през цялото Средновековие, немските владетелски дворове са зимували, като са се местели от замък в замък, защото населението не е могло да им осигури достатъчно храна. Така се гарантирала и териториалната цялост. По време на тези престои на различни места се стига до смесване на различни диалектни форми и до сравнително уеднаквяване на езиковата практика сред аристокрацията.

тях структури през Средновековието не са способствали за висока (преди всичко количествено) грамотност на населението, можем да допуснем и един сравнително нисък интелектуален потенциал (изразен в съотношението между грамотни и неграмотни)

Тук направих опит да надникна в областта на случващото се на културната и книжовната сцена през Средновековието. Още веднъж искам да подчертая хипотетичността на голяма част от изложението поради липса на достатъчно конкретни и категорични данни. Обикновено за тази епоха в българската наука се говори с приповдигнат тон, като се набляга изключително много на върховите моменти и на падовете в политическата история и на цялостния (пак патетично обобщен) принос на България към европейската цивилизация. Така емоционално се замества липсващото рационално познание. Останалата история – историята на всекидневието и на обикновения човек – почти не се засяга. Методиките пък на филологически изследвания в повечето случаи – особено по отношение на по-ранните цивилизационни етапи – изключват разсъждения, а още по-малко наблюдения и върху обществото и отделните носители на книжовния език. Направени са множество задълбочени проучвания на отделни средновековни паметници, на делото на изтъкнати книжовници и т.н. Когато обаче ги четем, не придобиваме представа за действителния живот на книжовния език сред тогавашното общество. Какво е взаимоотношението между говорения и писания език, има ли говорен книжовен език, какво е взаимоотношението между диалекта (диалектите) и книжовния език във всекидневието, как изглежда езиковото общуване например в една канцелария или в един манастир, или пък във войската, как се говори в домовете на обикновените и на образованите хора, как изглежда общуването в царския двор и т.н. Обикновено тази гледна точка не присъства.

Изграждане на съвременния немски книжовен език

Според научните периодизации на развитието на немския език залезът на т.нар. средновисоконемски се определя през XIV в. (срв. със среднобългарския). Този процес е продиктуван от редица извънезикови причини. Една от най-важните е чумната пандемия в средата на XIV в., която върлува в продължение на почти десетилетие в Средна и Западна Европа (1347–1353). По най-груби изчисления тогава биват покосени над 25 милиона души, т.е. около една трета от тогавашните европейци. Това предизвиква сериозен стопански упадък и застой, а натрупаният интелектуален потенциал бива намален значително количествено и качествено. Впрочем чумата засяга макар и само в периферията си и България, но за това не откриваме данни в българските исторически съчинения. Едва към края на XIV в. немските територии започват бавно да се съвземат и да вървят напред в своето развитие. Интересно е съвпадението на края на среднобългарския период и края на средновисоконемския период. И двете граници са продиктувани от неезикови причини – чумата и другите упадъчни явления в стопанския и обществен живот в Средна Европа и турското нашествие на Балканите.

Процесите по изграждането и установяването на съвременния немски (книжовен) език траят близо 4 столетия. В науката това време се определя като *ранен нововисоконемски период* (Frühneuhochdeutsch). Тъй като това название създава впечатлението за определено езиково единство, трябва веднага да се каже, че става дума за един отрязък от време, който се разбира като сборно понятие, покриващо множество разнообразни в диалектно отношение паметници, които се отнасят главно към високонемското наречие, но не представляват езиково единна форма. Важно е да се отбележи, че през този период започва книгопечатането – едно от най-важните открития в цивилизационната история –, което особено много допринася за унификационните процеси. Паметниците от времето преди започването на книгопечатането в по-голямата си

част произхождат от канцелариите на късносредновековните административни и стопански центрове и затова показват не само регионални разлики, но и са вътрешно неединни. Дори и Пражката канцелария на люксембургите³⁴ (Карл IV), на която по-старите изследвания приписват особена „образцовост“ (вж. тук бел. № 11), далече не е така вътрешно единна и не показва очакваните закономерности. Наблюденията върху запазените грамоти, писма, договори, списъци на стоки, митнически описи, счетоводни книги и др. показват диалектно разнообразие, от една страна, но и стремеж у своите създатели към надрегионалност, от друга страна, която с течение на времето се утвърждава все повече. Така някъде около втората половина на XVII и началото на XVIII в. може да се говори за изграден в общи линии книжовният език, който днес наричаме *немски книжовен език* (Neuhochdeutsch или просто Hochdeutsch). Така в течение на цели четири века *постепенно* се достига до изграждането на единен надрегионален език. При това не бива да забравяме, че този процес на унифициране не протича само вътрешноезиково, а е диктуван от обществените процеси, характеризирани се с огражданяване на населението, с уедряване на градските центрове, задълбочаването на административната интеграция, разширяването на стопанските обвързаности, разцветата на финансовото дело, засилената географска и социална мобилност на населението и всички произтичащи от това последствия за книжовния език. В немската езиковоисторическа наука се говори за постепенното установяване на един „изравнен“ език (Ausgleichssprache). Този термин би могъл да се използва в смисъл на койне, но при него не става дума за говорим език, а за писмена формация, която по своя облик представлява смесица между различни диалектни явления, като последователно се избягват ярките локализми. Още в Късното средновековие (най-напред документирано през 1384 г.) се появява названието „прост/общ³⁵ немски език“ (gemeine deutsche Sprache), което може да бъде интерпретирано в две посоки: като ‘стилистически обикновен и лишен от всякаква приповдигнатост и украса’ и като ‘изравнен, изравняващ, общ’ език. Дори и само това исторически съществуващо название говори за надрегионални езикови функции. Тук има определена роля и самата имперска канцелария с нейната кореспонденция и законодателни актове. Дори и Мартин Лутер говори с убеждение, че в своя превод използва тази форма.³⁶ По времето на император Максимилиан се наблюдава особено интензивна загриженост за единството на езика – специално в неговата писмена форма, което се документира особено ярко във всички запазени писмени документи на неговата администрация. От особено значение за живота на обществото и в частност на книжовния език е книгопечатането, което започва от средата на XV в. и се развива отначало с бавни, но с все по-ускоряващи се темпове.³⁷ Всеки печатар е бил заинтересован да има максимално широк кръг от потребители за книгите си и да „покрива“ по-голям географски район. Затова се е стремил езикът на отпечатаните от него книги да бъде колкото се може по-достъпен за повече читатели. Това неминуемо се е отразявало на езиковата форма, където съзнателно са избягвани ярките локализми.

В литературата се обръща доста голямо внимание на ролята на Мартин Лутер, макар и да се забелязва стремеж тази роля да се интерпретира с реализъм относно възможното

³⁴ Люксембургите и Хабсбургите (XIV–XV в.) са династии, които се утвърждават като владетели след т.нар. Интеррегnum, последвал залеза на династията на Щауфените (XII–XIII в.).

³⁵ В немския език думата *gemein* може да означава както ‘прост’, така и ‘общ’.

³⁶ „Ich habe keine gewisse, sonderliche, eigene Sprache im Deutschen, sondern gebrauche der *gemeinen* deutschen Sprache, dass mich beide, Ober und Niederländer, verstehen mögen.“ (Цит. по König, W. *Atlas zur deutschen Sprache*. München 1978, S. 95.)

³⁷ Първите печатни книги са издадени в Майнц около 1445 г. Скоро след това се появяват печатници в Бамберг (1452), Кьолн (1462), Аугсбург, Базел (1465), Нюрнберг (1470), Любек (1475) и т.н. Първоначално повечето печатни книги са на латински. Дори и през 1520 г. отпечатаните на латински език книги представляват 90%, а през 1570 г. – 70% от всички. Едва през 1681 г. се изравнява броят на издадените книги на немски и на латински. Отначало на немски се отпечатват по-стари ръкописни текстове. Едва през 1495 г. излиза първата книга, специално подготвена за отпечатване на немски език – „Корабът на глупците“ („Narrenschiff“) от Себастиан Брант. Затова ролята на книгопечатането за немския език през XV в. не бива твърде да се преувеличава.

езиково влияние. През 1522 г. за около 11 седмици той превежда на немски и издава *Новия завет*.³⁸ Първото издание, осъществено през септември, не съдържа данни за издателя и преводача. Приема се, че тиражът му не е надхвърлял 3 до 5 хиляди екземпляра. Още през декември е изваден повторен тираж в същата печатница във Витенбург и още един в Базел. Тези невиджани за времето си тиражи и темпове на разпространение на еднообразни в езиково отношение екземпляри сигурно има значение, което не бива да се омаловажава.

Хуманизмът (XV–XVI в.) се характеризира с особено интензивно развитие и масовизиране на образованието в общоевропейски мащаб, което за пръв път не се диктува от черквата. Важно е да сравним в случая положението там и сред българите: когато в Средна и Западна Европа населението започва да се отърсва от схоластиката на Средновековието и да се освобождава от диктатурата на черквата и да поема институционално, стопански, културно и образователно към Новото време, българският народ потъва в безвремието и мрака на османското владичество, което за векове ще спре националното, стопанското и интелектуалното му развитие. В това време в немските земи се наблюдава небивал дотогава разцвет на науките и образованието, което се дължи и на книгопечатането, а има и важни последици за изграждането и разпространяването на книжовния език. През периода на хуманизма в книжовния немски език се настаняват редица латинизми и интернационализми. Това е времето, през което статутът на немския книжовен език в съзнанието на обществото значително се повишава и постепенно изчезва пренебрежителното отношение, с което са се отнасяли към него дотогава.

Интересно е да се проследи създаването на първите граматически описания на немския език, които неминуемо ще се превърнат в учебници и посредством образованието ще влияят върху обществената езикова практика. През цялото Средновековие се създават и разпространяват латински граматика (на т.нар. нормализиран латински език за нуждите на черквата, който се различава значително от класическия латински и заслужено е наричан по-късно *Küchenlatein* ‘кухненски латински’). Има исторически свидетелства, че още Карл Велики бил заръчал да се напише немска граматика, но за резултати никъде не се говори. Едва през XVI в. се създават няколко граматика, които веднага намират широко приложение в училищата. Този процес се активизира и задълбочава през XVII–XVIII в., когато се появяват и подробни речници на немския език.³⁹ В сравнението с историята на немския книжовен език е полезно да се изтъкне, че първите граматически описания на българския език (при това в изкуствената славянобългарска редакция) се появяват векове по-късно – през 30-те години на XIX в.⁴⁰

Разбира се, усилията на граматиките от XVI–XVIII в. са насочени изключително към нормирането на писмената форма на немския език. Независимо от това не може да се говори за изговорно единство – положение, което и досега може да се наблюдава. Известно е например, че Гьоте, смятан за носител и класически образец на немския книжовен език, през целия си живот говорел с хесенския акцент на родния си Франкфурт.

³⁸ Лутер не е първият преводач на Библията на немски, но той е първият, чийто превод е бил разбираем за по-широки кръгове. Езикът на Лутеровия превод е близък до народната реч. Там например много ограничено се използват усложнени синтактични конструкции, което пък е било характерно за „учения“ стил.

³⁹ Още съветникът на император Максимилиан Ханс Крахенбергер (ок. 1500 г.) прави неуспешен опит за написване на такава граматика. Едва 30-ина години по-късно се появяват първите правописни и правоговорни упътвания, носещи названието „граматика“: *Teutsche Grammatica* (1534) от В. Икелзамер, *Grammatica Germanica* (1573) от Лаурентиус Албертус, *Grammatica Germanicae Linguae* (1578) от Й. Клаус, която има за образец езика на М. Лутер и до 1720 г.; тя претърпява 11 издания, като задълго се налага в училищата, *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubt Sprache* (1663) от Ю.-Г. Шотел, *Grundsätze der deutschen Sprache im Reden und Schreiben* (1690) от Й. Бьодикер, *Grundregelung einer deutschen Sprachkunst, nach den Mustern der besten Schriftsteller der vorigen und itzigen Jahrhunderts abgefasst* (1748) от Й.-Кр. Готшед, и др. Специално споменаване заслужава 5-томният речник на Й.-Кр. Аделунг *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart, ...* (1774–1786).

⁴⁰ Вж. подробности в: Първев, Хр. *Очерк по история на българската граматика*. София, 1975, и в моята книга *Възрожденските граматика на българския език*. София, 2008, стр. 52–179, и др.

Все пак се приема, че още от XVI–XVII в. изговорът все повече се нагаждал към писмената форма, а не обратното. Важно явление са възникващите още през XVII в. дружества за опазване и развитие на немския език. Донякъде това е обществена реакция срещу предпочитанието и модата сред благородничеството да използва френския език, т.е. с проявите на пуризм.⁴¹

До голяма степен на граматическата мисъл се дължи унифицирането на немския книжовен език (XIV–XVIII в.). В много висока степен обработката на книжовния немски език се дължи и на т.нар. поучителна литература (Erbauungsliteratur). Статистиката показва, че в средата на XVIII в. съотношението между книгите, спадащи към поучителната литература, и книгите, съдържащи произведения на художествената литература, е 3 : 1. Двайсетина години по-късно съотношението се променя до 1 : 4. Докато през XVI в. немският интелектуален елит все още пише на латински, през времето на немския барок (късния XVII в.) вече се наблюдава значителна литература на немски. Появяват се значими произведения в стихове и проза, на които се дължи в голяма степен стиловата обработка на книжовния немски. Особен принос за по-нататъшното обогатяване на изразните средства има Просвещението.⁴² Така се достига до Немската класика, когато книжовноезиковото развитие достига ярко изразена обработка и хармония на езиковите и стилистичните средства в произведенията на Гьоте, Шилер и т.н. От етапа на ранния немски книжовен език до езиковото състояние в периода на немската класика изминават цели четири века на *постепенно* изграждане на немския книжовен език – такъв, какъвто го намираме и днес. Това е време на постепенно формиране на цялостната социална структура на населението с неговото стопанство, култура, административно устройство и т.н. Това е време на усилена просветителска дейност, която намира пряко отражение в изграждането и усъвършенстването на немския книжовен език. Ключовите думи в това отношение са *приемственост (континуитет)* и *постепенност*. Развитието е бавно и постъпателно и затова достигането до определена зрялост и завършеност на книжовноезиковите процеси е неговият естествен резултат. Положението сред българите през тези векове неминуемо стои в ярък контраст спрямо него. Затова, когато през XIX в. у нас се развива националното движение с метафоричното название Възраждане, процесите трябва да се разгърнат бързо, но много интензивно, което пък неминуемо ще означава, че в много свои сегменти те ще показват дълго време незавършеност и непълна зрялост.

Положението сред българите на прехода към Новото време: от XV в. – продължение на Средновековието от друг тип

Представата за резки граници на историческите процеси е механистична. Тя подпомага добре формирането на по-ясни структурни цялости в съзнанието на хората, като посочва най-важното, водещото в тези откъслечи време, но тя не отговаря на действителното протичане на процесите. Много важно е да се отбележи, че историята не познава такива резки промени на равнището на всекидневния живот. Тези резки граници се очертават от политическата история. В историята на всекидневието отделните периоди имат размити граници, така да се каже, в своето начало се препокриват с предходния, а в своя край – със следходния период. Така се появяват междинни пространства, „прехлупвания“, в които определени процеси възникват, засилват се, за да започнат в даден момент да доминират, докато други (от предходния период) затихват. Така е в началото и в края на всеки период, така да се каже, това е *полупредишният* и *полуследващият* период. Езикът има изключително силна инерция и затова резки промени не са възможни.⁴³ По начало периодизирането на различните явления в културната история на човечеството като

⁴¹ Още император Карл V (първата половина на XV в.) започва да води кореспонденцията си на френски. Обществената върхушка копира френския етикет и мода, което се засилва и от вълната от хугеноти и особено след Трийсетгодишната война.

⁴² Особено място заемат теоретичните разработки на Готшед и литературното дело на Клопшток, Хьолдерлин, Лесинг и т.н.

цяло и на отделните народи в частност е твърде сложна и в много случаи условна дейност. Това с голяма сила важи за езиковата история.

Реално не може да се постави точна граница между Средновековието и Новото време. За българския народ една точно установена граница е османското нашествие, което задълго изличава от европейските карти името на държавата България и слага край на самостоятелния ни държавен, а във висока степен и културен живот. Тази граница обаче не е и граница на Средновековието за нас. Тя е само граница в политическата история. Времето между Средновековието и Новото време за българите може да се назове „едно размито продължение на Средновековието“, но не вече от европейски тип – онзи тип, който оформя до голяма степен географската и историческа карта на Европа. През посоченото време в останалата част на континента се развиват важни обществени и културни движения, които носят различни означения – Хуманизъм, Ренесанс, Просвещение и т.н.), а за българите това е все още „Средновековие“.

Вековете от XV до XIX са останали не само в българската народна памет като „турско робство“. Така ги помни националната памет и на останалите балкански народи – така го наричат и сърбите, и гърците. И никакви подмени на това название от типа на „османско присъствие“, „османско владичество“ и под. няма да могат да изместят този спомен. Може би защото той е дълбоко вкоренен именно в народната памет и се предава от поколение на поколение, а не е само резултат от изучаваната „безчувствена и безстрастна“ политическа история. Ако акцентираме върху такива образи като напр. „три синджира роби“, ние ще разбудим емоциите, но няма да успеем да видим особено важните промени, които донася турското робство за националната ни цивилизация. Началото на XV в. означава пълна смяна на обществения модел. Тук вече не става дума за някакво по-малко или по-голямо модифициране на живота на българския народ, а за генерално отклоняване от дотогавашния му път на развитие и приобщаването му към напълно нов цивилизационен кръг.⁴⁴ След завладяването на българските земи в тях много бързо се осъществява радикална промяна в социалната структура на населението.⁴⁵ Реално не остава място за писмената култура. Книжовността и книжовният език претърпяват много сериозен упадък. Черковната организация бива заличена върху по-голямата част от българската територия.⁴⁶ Така поради липсата на учебни заведения и на съответните средства за издръжката им българското свещеничество остава слабо- или напълно необразовано.⁴⁷ След началото на

⁴³ Има, разбира се, и анекдотично звучащи езикови периодизации, в които се споменава дори ден месец и година в развитието на езика, напр. „9 септември 1944 г.“ (вж. Русинов, Р. *Учебник по история на новобългарския книжовен език*. София, 1980, стр. 36, 37, 338 и др.). Ясно е, че авторът не е искал да каже, че това е рязка граница, осъществена в един ден, а е използвал един общоупотребяван и доста обезцветен израз, с който се бележи началото на социалистическия период. Независимо от това, подобни похвати в езиковата периодизация в научни трудове са недопустими, защото могат да бъдат възприети механично от учениците и студентите и в съзнанието им да се установи такава неправилна представа. Подобно е положението с „10 ноември 1989 г.“ – дата, която в много изследвания се споменава по същия начин и се говори за „езика преди/след 10 ноември“.

⁴⁴ Тук всеки може да каже, че подобна генерална промяна е свързана и с приемането на християнството. Има обаче една съществена разлика между двете събития. С разширяването на българските територии на Балканите на юг и югозапад в границите на България влизали все по-големи вече християнизирани маси (главно славяни). Освен на държавническата мъдрост на Борис, провидял необходимостта от приобщаване на България към господстващата в Европа християнска цивилизация, решението за приемането на новата религия в не малка степен е продиктувано и от този факт.

⁴⁵ По въпроса вж. тук по-горе.

⁴⁶ По въпроса вж. тук по-горе и в моята статия „Черковнославянската граматическа традиция у нас до 30-те години на 19. век“ в сборника *Славянският свят вчера, днес и утре* (София, 2006, стр. 77–89.).

⁴⁷ Заслужава си да се спомене, че сред обществото, а често и в научни съчинения се споменава, че българската черква (формулирам обобщено разнообразно изказвания в този дух) е спасила през вековете българщината. През вековете на турското робство не черквата, която в живота реално не е съществувала като организация (а черквата е именно организация!), е опазила националния ни дух. Аз лично се бунтувам срещу такъв тип безсмислени патетични шаблони. През вековете може би християнската религия е послужила за опазването на българщината, но не и черквата. Все пак най-голяма

XV в. в българската етническа територия престават да са налице двете най-съществени предпоставки за съществуването на книжовност – държавата и черквата – и „организираните“ носители/потребители на книжовния език намаляват бързо.

С покоряването на България от турците върховите постижения на полето на книжнината заедно с придобитата социално-историческа памет реално биват „изличени“ от актуалното битие на българския народ. Дори религията постепенно се превръща в един вид фолклорна практика – при това в нея все повече се възстановяват и преплитат неотмрели напълно езически вярвания и ритуали. Недоизживяването на феодализма в неговата европейска форма и липсата на „дисциплиниращото“ въздействие на черквата върху съзнанието на широките народни маси (тук си струва да се припомни ролята на черквата и специално на ужасяващата обикновения човек инквизиция в Средна и Западна Европа) се оказват важен фактор при цялостното формиране на ценностната система, манталитета, поведенческите и мисловните нагласи на българския народ. Ако направим сравнение между живота на обикновените хора в Средна и Западна Европа и на Балканите, ще видим колко различен тип цивилизация се формира там и тук.⁴⁸ Сред българите не се култивира духовната индивидуална и обществена дисциплина, която пък е характерна за средно- и западноевропейците.⁴⁹ Това ще сложи отпечатък не само върху модела на поведение, мироглед, мислене и т.н., но ще има съществени последици и за книжовния език (за който впрочем по това време почти никой не се замисля).

Когато характеризирам турското робство като размито продължение на Средновековието, имам пълното съзнание за относителната правилност на подобно твърдение. Преди всичко трябва да се каже, че османците заменят съществуващия обществен ред на Балканите с друг, сходен по дух и социални структури, но той вече е лишен от логиката на *собственото* българско развитие. *Собствената* държава е заличена, *собствената* българска обществена пирамида е разрушена напълно, *собствената* черква е унищожена, животът на българската народност загубва самостоятелността си по отношение на редица свои елементи, сред които е и книжовността, книжовният език, образованието – изобщо писмената култура. Може обобщено да се каже, че българският народ загубва дотогавашната си цивилизационна перспектива.

В науката са посветени редица изследвания на отделни паметници, на езикови явления и процеси, свързани с времето между XV в. и Възраждането. Тук искам да обърна внимание на една важна особеност, която като акцент е останала встрани от науката за новобългарския книжовен език и се разглежда единствено в контекста на историческата граматика. Когато наблюдаваме такива удивителни творби на писмеността като напр. *Иван-Александровото четвороевангелие* (средата на XIV в.), трябва да се запитаме и за съдбата и ролята на техните високообразовани за времето си творци след унищожаването на Второто българско царство (1396 г.). Добре е изследвано делото на такива изтъкнати личности като Киприян и Григорий Цамблак (в Русия) или Константин Костенечки (в Сърбия). Често се споменават и различни паметници, създадени след началото на XV в. извън пределите на българската етническа територия (напр. множество преписи и преводи, т.нар. влахо-български грамоти и т.н.). Всичко това има място в изследванията на

роля в това отношение би следвало да е изиграл езикът – най-добрият пазител на народностната същност.

⁴⁸ Вж. Arnaudov, M. Bulgariens nationale Wiedergeburt. – In: *Bulgaria – Jahrbuch der Deutsch-bulgari-schen Gesellschaft*. Berlin, 1938, S. 1–14.

⁴⁹ Когато се вземе предвид въздействието на черквата в Средна и Западна Европа върху мисълта и поведението на населението, вкл. и чрез специално създадената там инквизиционна институция, трябва да се каже, че подобно унифициране на мисълта и поведението не се наблюдава в нашите ширини – завоевателят не се интересува от духовния и идеологически мир на завоюваните. Това по правило прави българското съзнание, светоусещане и мироглед значително по-разкрепостени и индивидуалистични в сравнение с положението в Средна и Западна Европа. Така още в началото на османското робство покълва духът на равнопоставеност между българите (не между българите и нашественика), който е в основата на демократизъм, какъвто Средна и Западна Европа и до днес не познават. Този тип съждения сериозно противоречат на общоприетите схващания. Заслужава си обаче те да се задълбочат и доразвият.

книжовния език и на българския език изобщо като самостоятелен обект на наблюдение. Същевременно обаче досега е подценяван или дори не е отчитан фактът, че при тях става дума за културен „експорт”, който реално не оказва обратно влияние сред българите, тъй като неговата реализация и по-нататъшна съдба не са свързани с въздействие върху българското (езиково) съзнание и практика, т.е. те нямат отношение към вътрешнобългарските процеси.

След като потребността от книжовния език и потребителят на книжовна продукция са отстранени от историческата сцена, се променя цялостната културна обстановка. Още за времето на Второто българско царство, когато са налице образователни центрове, а може би и цялостна система, В. Гюзелев казва: „... през целия период на Българското средновековие (от края на IX в. до края на XIV в.) е била налице винаги силна диспропорция между броя на образованите хора, умеещи и желаещи да четат, и броя на книжовните произведения. В действителност книги са имали и могли да ползват само ограничен кръг лица, спадащи към управляващите слоеве. ... За преобладаващата част от населението на страната достъпът до книгата е бил твърде труден и в много случаи дори невъзможен.”⁵⁰ Тук става дума за време на развиващата се самостоятелна собствена българска държава, бележеща културни върхове. През времето на османското робство броят на книжовните центрове и на книжовниците намалява драстично, а следователно и книжнината намалява. Вече описах положението с несъществуващите собствена държава и черква, с променената социална структура, с липсващите образователни възможности и т.н. Всичко това дава отражение върху книжовния език. Броят на грамотните хора намалява силно. Дори и наличното свещеничество скоро става полуграмотно или неграмотно. От една страна, са малко книжовните дейци, от друга, са малко хората, които могат да ползват книжовните произведения. Прескачам въпроса с жанровата ограниченост, която още по-категорично се налага в новата обстановка. Когато имам предвид такива изследвания като *Народното четиво през XVI–XVIII в.* на изключително добрата познавачка на българската книжнина от старо- и среднобългарската епоха и от последвалите ги векове Донка Петканова, винаги си представям едно друго название на тази книга: *Народното слушиво...* Защото и книгите са малко, но и знаещите да четат и пишат са малко. Значи, за да стигне до книгата, *народът* е трябвало да слуша написаното. С това положение сме запознати напр. и от битието на Паисиевата история, която сам авторът разнася, за да запознава селяните с написаното в нея на един своеобразен вид „литературни четения“. Изобщо времето до началото на XIX в. е белязано с извънредна оскъдност на книжовни прояви – както в относителна, така и в абсолютна стойност.

Тъй като създаването на ръкописна книжнина е извънредно трудно, бавно и скъпо, можем да очакваме силно подобряване на положението след въвеждането на изобретението на Гутенберг, което става в Германия само около половин век след началото на турското робство у нас. Обръщам внимание на книгопечатането, защото то изиграва изключително важна роля в катализирането на процесите в науката, образованието и развитието на книжовните езици в европейски и световен мащаб. Когато книгопечатането (макар и в чужбина) става възможно и достъпно и за нас, започва действителното интензивно развитие в посочените области – образование, книжнина, книжовен език (вж. по въпроса и тук по-долу).

През четирите века между падането на България под турска власт и началото на Възраждането все пак се създава книжовна продукция, макар и тя да е реално в духа на средновековната религиозна тематика. Във времето, когато в просвещаваща се Европа се развива активно книгопечатане, в България все още продължава да се преписва на ръка. Затова – освен поради липсата на институционални потребители – и резултатите са така несъизмеримо незадоволителни.

Сред ръкописните паметници най-често се споменават дамаскините. Според някои автори би следвало именно те да се приемат за първи паметници на новобългарския

⁵⁰ Гюзелев, В. *Скриптории, библиотеки...*, стр. 23.

книжовен език.⁵¹ Това са сборници от преводни поучителни слова, създадени върху основата на творбата на Дамаскин Студит *Съкровище*, отпечатана на гръцки език във Венеция през 1558 г. В общи линии в продължение на повече от 2 века в България сборникът е преписван, преработван и редактиран многократно (съдържателно и езиково) и в него са се наслагвали с течение на времето разнотипни диалектни особености. В тези сборници се открива масирано живата тогавашна реч в различни диалектни облици, но тя се редува с цели пасажии на черковнославянски (по-рядко среднобългарски), различни елементи от които се преплитат и в частите, написани на разговорен български. Известно е, че дамаскинската литература се създава с цел да бъде приближено населението към философията на християнската религия, тъй като поради липсата на черковна организация с течение на времето то се „варваризира“ и все по-малко разбира редица от поуките и догмите на християнството, превърнало се междуременно във фолклор от преплетени в него различни старинни и по-нови езически ритуали, вярвания и суеверия. Според мене дамаскинските не могат да създадат реална възможност за действително развитие на книжовния език поради две причини:

- все още не е настъпило благоприятно време за разгръщане на социалните структури на българското общество, т.е. реално *няма* *потребност* от книжовен език и негови *институционални потребители*;
- все още няма образователна мрежа, която да създаде *носител* на книжовния език.

През „удълженото Средновековие“ по думите на Д. Петканова⁵² нашата писана култура не успява да надрасне религиозната тематика, не става инструмент за национално обединение и не се превръща в производителна сила. Групата на дамаскинските с единия „крак“ (съдържателно) е в Средновековието, а с другия „крак“ (формално-езиково) е на път към Българското Ново време, но не навлиза в него. Обществено-политическата и социалната обстановка все още не са открянали вратата към Българското възрождение.

Едва около средата на XVIII в. долитат първите повеи на промени в Османската империя. Постепенно балканските християнски народи започнали да търсят възможности за националната си еманципация и да се борят за национална независимост. Успоредно с това се развива с бързи темпове и образованието. Двата процеса са взаимосвързани и импулси протичат и в двете посоки. Просветителските процеси излизат на повърхността сред българите реално чак около началото на XIX в., а съвременниците тогава усещат осезателно това раздвижване в по-масов мащаб едва през 30-те години, когато се основава първото българско светско училище (Габрово 1835). По това време все още основната образователна форма представляват т.нар. *килийни училища* (сравними донякъде с немските латински училища, вж. по-горе), за каквито ще се намират сведения и след средата на века.⁵³ От началото на XIX в. под напора на потребността от съвременна просвета и във връзка с разпространението на великогръцката идея (*Μεγάλη Ιδέα*) в България започват да се появяват светски училища, в които се преподава на гръцки език, а в средата на второто десетилетие на XIX в. бива основано и първото елино-славянско училище (Свищов 1815). То било последвано от подобни (светски) училища в редица селища в Централна Стара планина и Розовата долина. През 20-те години започнало проникването на т.нар. „взаимоучителна метода“ (Бел-Ланкастъров подход). Едва през 30-те години започват да никнат училища със светски характер, в които преподаването се извършвало на български език и където децата бивали разделяни според възрастта си в класове. За сравнение трябва да се посочи, че до средата на века в българската етническа територия (значително по-голяма от днешната българска държава) се наброявали всичко на всичко 53 класни български училища – 50 от които в Източна/Североизточна и 3 в Западна/Югозападна

⁵¹ Напр. Б. Цонев, Ив. Шишманов, Д. Маринов и др.

⁵² Четивото на българина през XVI–XVIII в. – В: Петканова, Д. *Народното четиво през XVI–XVIII в.* София, 1990, стр. 12, вж. също и „Дамаскинските в българската литература“ (София, 1965) и др.

⁵³ Вж. данни за наличните килийни училища в *Статистика за училищата в Княжество България, част II*. София, 1898.

България. Видно е колко незадоволителен и локално неравномерен е темпът на развитие на образователната мрежа.⁵⁴ Развитието на образованието неминуемо било съпътствано от създаване на учебници и друга литература. Във всеки случай най-голямата част от издадените книги са учебници (преводни и оригинални). Особено важно е да се посочи, че след няколко опита да се създадат нелегални печатници на българската територия (напр. през 30-те години от Н. Карастоянов) става възможно да се основе печатница⁵⁵ чак през 60-те години (Русе). Издадените през XIX в. около 2000 книги и около 200 вестници и списания са печатани в Сърбия, Румъния, Цариград, Русия, Австрия и т.н. Така – независимо от появата на първата българска книга още в зората на книгопечатането (Ф. Станиславов. *Абагар*. Рим, 1651) – първата книга на Българското Ново време излиза едва през 1806 г. (Софроний Врачански. *Кириакодромион или Неделник*. Римник, 1806), а първият превод (от Неофит Рилски) на *Новия Завет* реално бива разпространен чак през 1840 г. Тези данни недвусмислено сочат силното изоставане в областта на образованието и книгопечатането. Не е учудващо и закъснението при формирането и изграждането на книжовния език. Социалната структура на населението все още не е разчленена, няма национални институции⁵⁶ и национален културен център. Липсата на културен и книжовен център създава у изследователите впечатление за конкуриращи се местни диалекти при създаването на книжовния език⁵⁷. Напоследък се появили изследвания, които поставят в нова светлина въпроса за т.нар. черковнославянско влияние през първата половина на XIX в.⁵⁸ Справката с броя на училищата в различните области на страната и с броя на книжовниците (напр. учители, автори на книги, издатели на вестници и т.н.) сочи ясната преднина на Централна Стара планина и изобщо на Североизточна България, където населението сравнително бързо се преориентира масово към по-доходното занаятчийско производство и забогатява, а оттам се засилва ударно и интересът към образованието. Вследствие на това местният говор, практикуван от учители, учебникари, публицисти, писатели, поети и т.н. с източнобългарски произход, започва да се ползва с определена престижност и да господства на книжовноезиковата „сцена”. При сравнението с положението сред немците прави впечатление разнотипността на социалната структура на населението и на книжовноезиковата ситуация сред двата народа. Сред германците книжовният език се изгражда в условията на ярко изразена вертикална опозиция (*социално горе* срещу *социално долу*), съпътстваща хоризонталната опозиция (*юг* срещу *север*), което води до еталонен и елитарен характер на книжовния език. Сред българите опозицията е само хоризонтална (*източно* срещу *западно наречие*), което води до широка народна основа на създавания се книжовен език. Поради краткостта на протичане на процесите на изграждане на книжовния език сред българите (между половин и един век) е трудно да се разграничават различни разновидности между диалекта и книжовния език, макар че, разбира се, определена нюансировка може да бъде посочена и в това отношение. В никакъв случай обаче не може да се говори за някаква обща и локално недиференцирана основа на книжовния език – *той стъпва здраво на основата на североизточното наречие*, чиято структура и система и днес ясно личи. Реално обаче едва с основаването на независима

⁵⁴ По това време за *система* не може да се говори. Гимназията като форма на обучение прави първите си крачки в навечерието на Освобождението.

⁵⁵ Това е турска държавна печатница, основана за издаването на правителствения вестник *Дунав*. В нея под строга цензура започват да се печатат и български книги (напр. *Граматика за новобългарския език* от Ив. Момчилов и др.).

⁵⁶ Някои важни национални институции се създават преди създаването на независимата българска държава (Българското книжовно дружество, Българската екзархия и т.н.).

⁵⁷ Сочат се 3 школи през втората четвърт на XIX в., конкуриращи се по отношение на диалектната основа на книжовния език – черковнославянска, славянобългарска и новобългарска.

⁵⁸ Вж. Димитрова, М. Динамика на лексиката през Възраждането (статистическо изследване с оглед към съществителните нарицателни имена). – В: *Българите, книжовността, езикът – XIX–XX в.* София, 2006, стр. 163–227; Вълчев, Б. Първият опит за пълно описание на новобългарския език. – *Съпоставително езиковедие*, 2004, кн. 3, стр. 84–115, и др.

България (1878) и със създаването на национална образователна система книжовният език придобива ясно различима стабилност. Това се дължи не на последно място на факта, че страната придобива свой политически, културен и стопански център и че веднага след Освобождението се създава единна национална образователна система, а скоро след това се основава и първият български университет (1888). Освобождението на България е последвано от неколнократни подмени на изградените или изграждащи се културно-политически елити, настъпили след редица драматични обрати. Независимо от това книжовният език запазва облика си именно поради сравнителната социална хомогенност на населението и поради факта, че изграждането на книжовния език е вървяло ръка за ръка с масовизирането на образованието и преди всичко поради разполагането на тези процеси в Новото време.

Важният въпрос за двуединството на писмената и устната форма също трябва да бъде поставен. През Възраждането не може да се стигне до уеднаквяване на изговора и книжовният език от източнобългарски тип се реализира само на писмено равнище. Едва след Освобождението започва по-осезаема изговорна унификация, дължаща се на посочените по-горе нови обществени явления. Реално образователната система, а в по-ново време и електронните медии доведоха до значително изговорно изравняване. Независимо от това продължават да се поддържат специфични фонетични разлики в отделните области.

Какво показва сравнението между книжовноезиковото положение сред българи и немци?

Изложеното дотук неминуемо и недвусмислено сочи разнотипността на общественото, културното и образователното развитие на българи и немци. Естествена би била и мисълта, че така различното развитие ще предизвика и разнотипен облик на двата книжовни езика. Когато обаче се опитаме да приложим наличното в теориите на/за книжовните езици към двата езика, те попадат в един и същ растер. При сравнение на състоянието на книжовните езици, практикуването им и отношението на обществото към тях неминуемо стигаме и до заключението, че в тази област има съществени различия. Те са особено видни по отношение на „етажността“ на езиковите формации. В Германия и до днес са добре изразени локалните езикови формации, към които няма негативно отношение и които са в реална всекидневна употреба както в частната, така и в обществената езикова комуникация. На тези локални варианти на немския език може да бъде изразено всичко – от изказвания по „хай тек“ въпроси до водене на разговори по битови проблеми. Те обаче не могат да бъдат наречени „книжовни“, защото не са писмено установени, т.е. на тях реално не се пише⁵⁹. Те не са и диалекти в класическия смисъл на думата, защото са пропити от лексика от всякакъв вид (техническа, научна, медицинска и пр.) и позволяват всякакъв вид комуникация (без писмена, тъй като няма общоприети системи за записване на различните фонетични характеристики). Сред обществото в България има сравнително ярко изразено отрицателно отношение към диалектите – дори и само към прокрадващи се елементи на диалектна фонетика. В този смисъл книжовният език е силно централизиран и реално липсва споменатият при немския език среден (локален) етаж. Иначе казано, сред българите може да се говори за два езикови етажа. При това и тук също не можем да имаме предвид чисти диалекти в общоприетия смисъл на този термин, тъй като и в диалектите присъстват думи за различни културни и технически явления, отговарящи на съвременната комуникационна ситуация.

Особено интересно е сравнението между кодифицираните писмени системи⁶⁰ на българския и на немския книжовен език. Любопитно е, че действително първите

⁵⁹ Тук, разбира се, нямам предвид различни анекдотични издания, каквито напоследък се срещат все по-често, като напр. *Хамлет* на рейнско-франкско наречие, плакати и билбордове с характерни диалектно оцветени изрази и под., както и различните сдружения за опазване на местните говори.

⁶⁰ Поради обемни съображения се спирам само на правописната кодификация, но имам пълното съзнание, че по отношение на българския книжовен език при нея проблемите са най-малки.

общоприети кодификационни документи на двата езика са създадени с три години разлика (1899 г. за България: *Упътване за общо правописание*⁶¹; 1902 г. за Германия: *Дуден*⁶²). Като имаме предвид дълговековното книжовноезиково развитие в Германия, протекло при непрекъснатост и постъпателност, и краткотрайното, но много интензивно изграждане на българския книжовен език, неминуемо ще трябва да отчетем и различната степен на „узрялост” на двата книжовни езика. В немския книжовен език е постигната силно стабилизирана система, която почти изцяло изключва различни алтернативни процеси и дублетност.⁶³ Затова в момента, когато в *Дуден* е кодифицирана нормата, тя е била реалистична и отговаря на достигнатото ниво на книжовноезиково развитие. По това време българският книжовен език има зад себе си едно едва неколкодесетилетно развитие. То го е довело до възможността да служи като общонационално комуникационно средство, но все още не са достигнати онези унифицираност, изграденост и зрялост в развитието на отделните системи и подсистеми, които да им осигурят пълна и дълготрайна стабилност. Това ще рече, че все още текат редица развойни процеси. Това положение продължава и досега. Известно е, че книжовните езици „стягат” системите си (фонетично, фонологично, морфологично), т.е. показват ясен стремеж към намаляване напр. на многообразието от фонологични редувания, към унификация на формообразуващите морфемии и т.н. или иначе казано, към минимализация на формата. От друга страна, книжовните езици разширяват лексикалните и синтактичните си системи, т.е. обогатяват съдържателните си възможности. По този начин форма и съдържание остават в равновесие. Когато се осъществява кодификацията, много от формалните явления в българския книжовен език все още не са достигнали до своето крайно развитие и не са стабилизирани. Кодификацията е била процес на постулиране на най-основни положения, формулирани често умозрително и без познаване на механизмите и закономерностите, характерни за книжовните езици. Отново искам да обърна внимание на разликата между намеса в правописа и намеса в езиково същностни сегменти. След 1899 г. са правени най-разнообразни промени в кодификационните документи, като твърде често кодификаторите са се намесвали и там, където не би следвало да пипат. Покрай многото разумни промени са запазвани различни постановки, на които никой реално не обръща внимание. Така кодификацията в известна степен заживява свой живот, различен от живия живот на книжовния език в обществото. Така кодификацията пречи на самата себе си да заеме подобаващото си място. А така и проблемите не се решават – филолозите ги обсъждат и не предприемат нещо, а обществото си живее своя езиков живот и не обръща внимание на кодификаторите филолози. И проблемите се натрупват и задълбочават, вместо да се постигне едно успокоено кодификационно равновесие между езикова динамика и статика, между еластичност и твърдост. А така вместо да говорим постоянно за „масови грешки”, ще разберем, че това е пътят, по който неспирно се развива книжовният език.

Ще изброя само някои езикови явления, за които записаното в наръчниците състояние вече не отговаря на действителната обществена практика, т.е. според мене вече – отдавна –

⁶¹ През 90-те години на XIX в. са правени няколко несполучливи опита за установяване на единен национален правопис. Едва през 1899 г. министърът на просвещението Тодор Иванчев чрез *Упътване за общо правописание* успява да наложи в училищата да се прилага единен правопис, който с течение на годините и смяната на поколенията бива възприет от цялото общество.

⁶² Всъщност *Дуден* носи името на създателя си Конрад Дуден, който през 1880 г. издава *Пълен правописен речник на немския език*, съдържащ 27 000 речникови статии. При седмото му издание през 1902 г. биват взети предвид резултатите от Втората правописна конференция (Берлин, 1901) и с това той кодифицира първия единен официален правопис в немскоезичното пространство. Една година по-късно по настояване на печатарите правописните варианти биват силно намалени. Последното (24.) издание съдържа 130 000 речникови статии с над 500 000 примера.

⁶³ Заслужава да се отбележат два все още развиващи се процеса: пълното изтласкване на имперфекта (претеритума) от перфекта и агресивната замяна на генитива чрез датива. Тези тенденции не нарушават установената книжовноезикова „конструкция”, а само променят известни вътрешни съотношения и по принцип не противоречат на предишното положение.

е налична потребност от осъвременяване на кодификацията и записване на възможност за дублети:

- окончанията за отделните спрежения (напр. *-м* или *-ме* в 1. лице множествено число на глаголите от 1. и 2. спрежение);
- различните палатализационни редувания;
- обикновените и бройните форми за множествено число (при наличие на повече прилагателни между числителното и съществителното, както и по отношение на лица);
- променливото *я*⁶⁴ (напр. в причастия, прилагателни и др.);
- изразяването на учтивост;
- звателните форми;
- пълният и краткият определителен член за мъжки род;
- форми от типа *кого, на кого* срещу *кой, на кой*;
- названията в женски род на професии мн. др.

Във всички тези случаи кодификаторите са декретирали положения, които те – лично – са смятали за „правилни“ (а може би тогава са функционирали реално). Тук трябва особено силно да се изтъкне фактът, че поради краткото развитие на съвременния книжовен език почти всички кодификатори (създатели на граматика, учебници, речници и т.н.) са били пряко свързани с родния си диалект⁶⁵ и са смятали, че онова, което е „правилно“ в диалекта, трябва да е „правилно“ и в книжовния език. За тях не е било ясно (а до голяма степен това е положението и днес), че книжовният език има своя основа в конкретно наречие, но с течение на времето все повече се „еманципира“ от нея и заживява свой живот, подвластен на закономерностите за книжовните езици изобщо.

И още нещо много важно, което досега не е отбелязвано. През последните десетилетия в България се наблюдава едно напълно ново обществено явление: появили се многобройни българи, които имат в главата си само един-единствен родноезиков код – кода на българския книжовен език. Това се отнася и за филологически образованите. Те вече не трябва да сноват между кода на родния диалект (първи) и кода на по-късно овладения книжовен език (втори), както това са правили всички представители на предходните поколения (вж. напр. статистиката за граматичните). Това вече представлява една напълно нова ситуация, която в скоро време ще даде нови резултати и на научно-филологическо равнище.

В днешните книжовни езици на българи и немци откриваме различни състояния на стабилизирането на нормата и същевременно различни отношения към нея от страна на кодификатора: българският книжовен език е в състояние на недоизяснена стабилност, докато за немския език можем с увереност да твърдим, че е напълно стабилизирани. Същевременно българските кодификатори се отнасят към описването и записването на съвременните норми с твърдостта, с която правят това немските кодификатори.

Когато говорим за кодификация, трябва да сме наясно, че в много случаи се нуждаем от решения, които самото развитие все още не ни е предложило в чист вид. Тъй като немският език извървява многовековен непрекъснат път, неговата кодификация е доведена до състояние, при което книжовният език на всички свои равнища и кодификацията му съответстват едно на друго както обектът на своя огледален образ. При българския език, възникнал по пътя на естествената еволюция при това за кратък, но много интензивен период в най-новата цивилизационна история, кодификацията все още има личен (авторски) характер и не отчита езиковите и социалните дадености. Ясно е, че кодификацията е основна опора за учителите, редакторите, коректорите и под. Тъй като извършват конкретна езикова работа в реално време, те се нуждаят и от конкретни еднозначни отговори. Когато книжовният език все още не е стигнал сам до дадено решение, кодификаторът не би следвало да налага такова решение, защото самата

⁶⁴ Поради популярността му употребявам този термин въпреки съзнанието за ненаучността му.

⁶⁵ Те с незначителни изключения произхождат от (Северо)Източна България.

обществена практика ще го отхвърли. И в България сме свидетели именно на такова положение – кодификацията е маргинализирана в много висока степен и не се взема насериозно не само в устната, но и в писмената практика и на високо образованите кръгове на обществото. Като показателна илюстрация може да се посочи рядкото посягане към кодификационните трудове и специално към правописния речник, който излиза в миниатюрни тиражи. В Германия *Дуденът* не липсва почти от никой дом, а направо е немислимо някоя секретарка да си позволи в кабинета си да не разполага с най-новото му издание. Струва си на това място да припомним виждането за еластична езикова норма.

Направените сравнения на редица контрастни положения в историческото развитие на обществото и книжовните езици на българи и немци показват различия, които трябва да бъдат вземани предвид при изследванията, свързани с описанието, типологизацията и функционирането на двата езика. Те показват още невъзможността за универсалност на досега разработените теории за книжовните езици, които на практика игнорират многообразието при изграждането на книжовните езици, а то води до различни резултати в съвременното. Като най-важни различия се показаха:

- *дълготрайното, непрекъснато, постъпателно и бавно развитие* на немския книжовен език срещу *прекъснатото, краткотрайно и много интензивно развитие* на българския книжовен език;
- постоянната вертикална опозиция между *социално горе и социално долу* при изграждането на немския език и само хоризонталната географска (диалектна) опозиция между най-общо казано *българския изток и българския запад* при формирането на българския книжовен език;
- *социалната разслойка* (многоетажност) на немското население и *социалната хомогенност* (едноетажност) на българското население;
- възникване на немския книжовен език през Средновековието като средство, обслужващо светската сфера при успоредна употреба на латинския за религиозни нужди, срещу възникването на българския книжовен език като езиково средство на народна основа за обслужване на черквата и постепенното му разпростиране и върху светската сфера;
- грижа на черквата и институциите в немските земи за ранното обхващане на населението в образователната мрежа и липсата в българските земи на образователни заведения след турското нашествие на Балканите;
- ранното общуване на немското население с латинския език и с писмеността, което създава определена традиция и духовна дисциплинираност, срещу продължителната неграмотност на българското население;
- езикова *триетажност* сред немците срещу езиковата *двуетажност* сред българите.

И накрая някои изводи за същността на книжовния език, произтичащи от това изложение

- Книжовният език (както и езикът изобщо) е изключително *колективно* творение.
- Книжовният език е много силно зависим от извънезикови фактори и затова изследването на възникването, изграждането и функционирането му трябва винаги да се обвързва с тях – особено по отношение на съвременното състояние, което е резултат от добре документиран обозрим откъс време.
- В книжовен език може да се превърне всеки диалект, ако за това са налице благоприятни обществено-исторически (т.е. извънезикови) фактори.
- Книжовният език се нуждае от съществена историческа продължителност във времето и приемственост (континуитет), за да може да достигне действителна стабилност и зрялост. Едва тогава може да се установят правила, отразяващи реалната норма на езика, а не да се декретират умозрително или спекулативно в

кодификационните трудове положения, които не отговарят (частично или изцяло) на езиковото състояние и на потенциала на обществото.

- Книжовните езици на Средновековието и на Новото време са разнотипни по своята функция, приложение и обществена значимост и затова трябва да се изследват с различен подход.
- Книжовният език е обществен императив, свързан с конкретните изисквания на епохата.
- Книжовният език е в пряка зависимост от обществените институции.
- Книжовният език в своето историческо битие има два носителя – писмена продукция (паметници) и хора-носители на книжовния език. Ако втората съставка липсва, става дума за мъртви езици.
- Книжовният език (езикът изобщо) е *потребителско*⁶⁶ явление и по принцип трябва да бъде разглеждан в този контекст.
- Книжовният език е резултат от образованието, което създава националния интелектуален потенциал, и е правопрпорционално зависим от него.
- Книжовният език е отразител и отражение на социалната структура на съответния народ. От нея зависи броят на „етажите“ на езиковите формации – и синхронно, и диахронно.
- Книжовният език и неговите норми възникват в общия случай по еволюционен път. Кодификацията трябва да се осъществява в дух на реализъм и вземане предвид на цялостното състояние на обществото. Тя не бива сляпо да робува на филологическата традиция (чужда или своя), за да не обезсмисля своето съществуване и по този начин да не маргинализира самата себе си.
- Книжовните езици са създадени в съответствие с националната специфика и затова се открояват различни типове книжовни езици – както синхронно, така и диахронно. Теориите на/за книжовните езици трябва да вземат това обстоятелство предвид.
- Книжовният език зависи по отношение скоростта на изграждането и качеството на обработката си от масата (числеността) на употребяващите го. С цел да не се стига до над- или подценяване значението и ролята на отделните книжовници и паметници трябва то (значението) да се релативизира спрямо конкретната историческа обстановка и възможностите за общественозначима книжовна и книжовноезикова дейност, които дава тя.
- Книжовният език, неговите носители и тяхната обществена значимост са зависими от постигнатата производителност на труда и от масовостта на достъп до писмената информация.
- Книжовните езици на Новото време са започнали своето действително съществуване от момента, в който достъпът до писмената информация (култура, наука) са се превърнали в производителна сила, т.е. излезли са от сянката на черквата. Това не отрича генетичната връзка с предходните етапи.
- Книжовният език в своето развитие винаги зависи от определен географски културен център.
- Книжовният език показва качеството еластичност както диахронно, така и синхронно. Диахронно то се изразява в промяна на кодификацията в крак с настъпващите промени, а синхронно – чрез дублетност.

⁶⁶ От редица трудове, посветени специално на историята на българския книжовен език, получаваме впечатлението, че техните автори не си представят книжовния език като средство на *всекидневно потребление* при реалните прагматични житейски обстоятелства. Това с особена сила се отнася до някои кодификационни решения, които до такава степен се отклоняват от действителността, че обществото с право ги игнорира.

- В книжовен език от типа на българския съществуването (т.е. кодифицирането) на две норми (една писмено-книжовноезикова и изобщо книжовноезикова) е безпредметно и самоцелно.
- Книжовният език на съвремието и обществото все по-малко ще „търпят” разтварянето на ножицата между кодификация и действителна масова практика.
- Книжовният език от типа на немския книжовен език има диахронно и синхронно социално диференциран и устойчив слой от населението, който е негов образцов носител. По отношение на (ново)българския книжовен език не може да бъде посочен такъв социално диференциран и устойчив носител – нито диахронно, нито синхронно.
- Книжовният език постепенно събира горната и долната си стилистична граница и чрез усредняване ще се превърне в единствено, сравнително размито средство за общуване. Това се дължи на пълната грамотност и образованост на населението и на въздействието на електронните масмедии.

Предложеният тук текст може да доведе читателя до мисълта, че чрез него се показва изостаналостта и недостатъчното развитие на българския книжовен език. Подобни възгледи – при това не само в езиковата област, а изобщо – се срещат нерядко както в чужбина, така и у нас. Представи и характеристики като „недоразвитост“ на съвременните книжовни езици са крайно неуместни. Днес трябва да сме наясно, че различният тип историческо развитие (на обществото, езика и т.н.) води до различни резултати, които не могат да се описват с подобни характеристики. Историята на всеки народ и на всеки език има своя динамика, скорост и интензивност. Историята не е в миналото. Ние непрестанно живеем *със* и *във* историята, макар и рядко да си даваме сметка за това. А езиците (в частност книжовните езици) са жива памет за извървените от съответните народи пътища. Затова и тази памет е уникална.

Литература

- Божилов, Ив. *Културата на Средновековна България*. Изд. София, 1996.
- Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия*. Съст. Н. Генчев, Кр. Даскалова. София, 1988.
- Ванков, Н. *История на учебното дело в България от край време до Освобождението*. Ловеч, 1903.
- Ванков, Н. *История на учебното дело в България*. София, 1930.
- Виденев, М. *Българска езикова политика*. София, 2003.
- Виденев, М. Към характеристиката на движещите сили в развоя на съвременния български книжовен език. – В: *Език и литература*, 1977, кн. 2, стр. 1–10.
- Виденев, М. Из актуалната проблематика на съвременния български книжовен език. – В: *Годишник на Софийския университет*, Факултет по славянски филологии, т. LXX, 1. София, 1977, стр. 7–78.
- Виденев, М. Опит за типология на българската езикова ситуация през Възраждането. – В: *Език и литература*, 1982, кн. 6, стр. 82–88.
- Виденев, М. *Норма и реч*. София, 1986.
- Виденев, М. *Увод в социолингвистиката*. София, 2000.
- Виденев, М. *Диглосията*. София, 2006.
- Виденев, М. По въпроса за „масовата грешка” в езика на съвременната българска интелигенция. – В: Електронно списание LiterNet, 13.06.2003 – <http://litenet.bg/publish3/mvidenov/masovata.htm>
- Вълчев, Б. Установяване на книжовната норма за променливото я. – В: *Лингвистика, поетика, литературна история* (Сборник) София, 1984.
- Вълчев, Б. Опит за социална характеристика на българското възрожденско общество с оглед изясняването на процесите при формирането и развитието на българския книжовен език. – В: *Проблеми на социолингвистиката, том 3* (Съст. Л. Йорданова). София, 1988, стр. 88–100.
- Вълчев, Б. За някои важни и малко отчитани в изследванията механизми при създаването и функционирането на стандартния български език. – В: *Стандарт и субстандарт* (Сборник). Шумен, 2005, стр. 147–148). Този въпрос поставят и редица други изследователи.
- Вълчев, Б. Просветата и развитието на филологическата мисъл сред балканските народи по време на Българското възраждане. – В: *Език и литература*, 2007, кн. 1–2, стр. 98–108.
- Вълчев, Б. *Възрожденските граматика на българския език*. София, 2008.

- Вачкова, К. Тенденции в българския стандарт и в лингвистичното му описание. – В: *Стандарт и субстандарт*. (Сборник) Шумен, 2005.
- Вачкова, К. Тенденции в езика и в науката за него и типология на славянските книжовни езици (с оглед към българския стандартен език). – В: *Тенденции и процеси в българския език*. Шумен, 2004, стр. 65–116, и др.
- Генчев, Н. *Социално-психологически типове в българската история. Очерци*. София, 1987.
- Гачев, Г. Ускоренное развитие литературы (на материале болгарской литературы первой половины 19. века). Москва, 1964.
- Генчев, Н. *Българско възраждане*. София, 1981.
- Гюзелев, В. *Училища, скриптории, библиотеки и знания в България – XIII–XIV в.* София, 1985.
- Даскалова, Кр. *Грамотност, книжнина, читатели, четене в България на прехода към Модерното време*. София, 1999.
- Димитрова, М. Динамика на лексиката през Възраждането (статистическо изследване с оглед към съществителните нарицателни имена). – В: *Българите, книжовността, езикът – XIX–XX в.* София, 2006.
- История на България* (в 6 тома). (Авторски колектив). София, 1983-1993.
- Косериу, Е. *Лекции по общо езикознание*. София, 1990.
- Кочев, Ив. Стандартната и субстандартните (регионални) форми на българския език. – *Български език*, 1984, кн. 4, стр. 297–304.
- Льо Гоф, Ж. *Интелектуалците през Средновековието*. София, 1985.
- Льо Гоф, Ж. *Цивилизацията на средновековния Запад*. София, 1999.
- Матезиус, В. *Избранные труды по языкознанию*. Москва, 2003.
- Несчименко, Г. Переименовывать или непереименовывать? – В: *Стандарт и субстандарт* (Сборник). Шумен, 2005, стр. 5–18.
- Нещименко, Г. *Языковая ситуация в славянских странах*. Москва, 2003.
- Николов, Й. *История на средновековния свят*. София, 2000.
- Пашов, П. *Българска граматика*. София, 2002.
- Петканова, Д. *Дамаскините в българската литература*. София, 1965.
- Петканова, Д. *Народното четиво през XVI–XVIII в.* (Предговор) София, 1990.
- Попов, К. По основния въпрос. – В: *По някои основни въпроси на българския книжовен език*. (Сборник) София, 1973, стр. 57–70.
- Първев, Хр. *Очерк по история на българската граматика*. София, 1975.
- Русинов, Р. *Учебник по история на новобългарския книжовен език*. София, 1980.
- Русинов, Р. *История на българския правопис*. София, 1981.
- Русинов, Р. *Из историята на обучението по български език в училище*. София, 1983.
- Статистика за училищата в Княжество България, част II*. София, 1898.
- Стойков, Ст. Литературен език и диалекти. – В: *Известия на Института за български език*. София, 1952.
- Сюпюр, Е. *Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX в.* София, 1982.
- Хержман, С. Процесът на стабилизация на книжовните езици на Балканите. – *Език и литература*, кн. 1–2, 2007, стр. 115–119.
- Хержман, С. Теорията на книжовните езици на Балканите през XIX в. – *Език и литература*, кн. 1–2, 2007, стр. 119–125.
- Arnaudov, M. Bulgariens nationale Wiedergeburt. – In: *Bulgaria – Jahrbuch der Deutsch-bulgarischen Gesellschaft*. Berlin, 1938, S. 1–14.
- Betz, W. Karl der Große und die Lingua Theodisca. (S. 300–306) – In: W. Braunsfels (Hg.). *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben*. Band II. Das geistige Leben. Düsseldorf, 1965, S. 300-306.
- Brozović, D. *Standardni jezik*. Zagreb, 1970.
- Burdach, K. *Vom Mittelalter zur Reformation*, in 7 Bd. Berlin, 1893–1908.
- Burdach, K. *Reformation, Renaissance, Humanismus*. Berlin, 1918.
- Duden. – In: http://www.duden.de/ueber_duden/index.php?nid=36&station=3
- Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte* (in 6 Bänden). Hg. von N. Hammerstein. München, 1987.
- Havránek, B. Die Theorie der Schriftsprache. – In: *Stilistik und Soziolinguistik*. Berlin, 1971.
- Havránek, B. Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur. – In: *Actes de VI congrès international de linguists. Copenhagen*. 1938, S. 151–156.
- Jedlička, Al. Zur Prager Theorie der Schriftsprache. – In: *Travaux linguistiques de Prague*. 1964, p. 47–58.
- Jedlička, A. *Die Schriftsprache in der heutigen Kommunikation*. Leipzig, 1978.
- König, W. *DTV-Atlas der deutschen Sprache*. Tafeln und Texte. München, 1978.
- Orgeldinger, S. *Standardisierung und Purismus bei Joachim Heinrich Campe*. De Gruyter, 1998.
- Schildt, J. *Abriss der Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin, 1976.

- Šaumljan, Š. *Strukturele Linguistik*. (Herausgegeben, übersetzt sowie mit einem Vor- und einem Nachwort versehen von W. Girke und H. Jachnow.) München, 1971.
- Schulze, H.-K. Vom Reich der Franken zum Land der Deutschen. Merowinger und Karolinger. 1998, S.12.
- Schmitt, L. E. Untersuchungen zur Entstehung und Struktur der neuhochdeutschen Sprache, Bd. 1. Die Geschäftssprache von 1300 bis 1500. – In: *Mitteldeutsche Forschungen*, 36/I. Köln, 1966.
- Valtchev, B. Die bulgarische Literatursprache der Gegenwart und ihre Wechselbeziehungen zu Bildung, sozialer Struktur und Institutionen. – In: *Bulgarien zwischen Byzanz und dem Westen*. Köln, 2008, S. 171–195.
- Wohlgemuth, J. Geschichte der deutschen Sprache. – In: <http://www.linguist.de/Deutsch/gds1.htm>